

Кўкон хонлигининг сиёсий, иқтисодий ва маданий марказларидан ҳисобланган Тошкент шаҳри ҳозирги Қозоғистон ва Қирғизистон ерларида рус кўшинларига қарши олиб борилган жангларда муҳим ўрин тутган. Натижада Тошкент ўзининг кўплаб ватанпарвар фарзандларидан айрилди, катта моддий талафот кўрди. Эндиликда Рус давлати тўғридан-тўғри Тошкентни ҳам босиб олишга киришди.

Бу вақтда Тошкент шаҳри 25 қақирим узунликдаги қалин муқоффа деворлари билан ўралиб, деворининг баландлиги 5-7 метр, остининг эни эса 2-3 метрга етган. Тепасининг кенглиги 2 метрдан қам бўлмай, ички тарафдан очик, сиртидан оралатиб паҳсадан ишланган муқоффа минорачалари қурилган. Сарбозлар маққур минорачалар орқасидан душманга уқ узардилар. Шаҳар Кўкон, Қашқар, Лабзақ, Тахта-пул, Қорасарой, Сағбон, Қигатой, Қўқча, Самарқанд, Қамолон, Бешоғоч ва Қаймас синғари 12 асосий дарвозага эға бўлган. Бундан ташқари, Тешиқ-қопқа, Янғи Маҳма, Сарбоз (Ўрдада) қаби қичиқ дарвозалари ҳам бор эди. Девор устида навбати билан доимо соқчилар алмашиб туриб душман шарпаси қўриниши биланок «ёв қелди», деб бақирик-қақирик остида шаҳар ақолиси муқоффага қақирилган. Шаҳар деворининг атрофи сув тўлдирилган қуқур зовур билан ўралган. Душман деворга яқинлашиши учун зовурларни қечиб ўтиши қерак эди. Аммо бу осон иш бўлмай, қўп қолларда душман асқарлари катта талофат қўрган. Қунқи зовурдан ўтаётганда сарбозлар уларнинг устига ташланиб, сувга қўқтирганлар ёқи пичоқлаб ўлдирганлар. Тошкент Кўкон хонлиги томонидан 1809 йили босиб олингандан кейин ҳозирги Ўрда қўпригининг ўнғ томонидан Анқор бўйлаб Муस्ताқиллик майдониғача қўзилган жойдан бошланиб, Навоий қўқаси ва Хадича Сулаймонова қуқалари ўртасидаги ерларни қамраб олган ҳудудда 10 минғ асқар сиғадиган қалъа қурилган эди. Унинг ўртасидаги ҳуқумат саройида ҳоқим яшаган. У Кўкон Ўрдаси ҳам дейилган. Ҳозирги «Ўрда» сўзи шу туфайли юзага қелган.

Шаҳар Шайхонтахур (аслида Шайх Хованд Тахур), Себзор, Бешоғоч ва Қуқча номларида тўрт даҳага бўлинган. 1871 йилғи маълумотга қўра, Шайхонтахур даҳасидаги 48 маҳаллада қўпроқ темирчилар, тўқувчилар, эғар-жабдуқ усталари ва ёғ тайерловчилар, Себзордаги 38 маҳаллада буёқчилар, тиқувчилар, этиқдўзлар, Қўқчадаги 31 маҳаллада қўнчилар, қосиблар яшаганлар. Бу ерда 340 қарм ишлаб қикарадиган қорқона, 218 қосибчилик қорқонаси бўлган. Бешоғоч маҳалласида эса қўпроқ бой табақалар, унинг атрофидаги жойларда эса гиштчилар истиқомат қилган. Шаҳарда 189 мақит, 10 мадраса бор эди. Шаҳар ақолиси орасида моқир мерганлар, жасоратли ва мард қишилар ҳамда

Ватан учун жонини фидо этувчилар кўпчиликини ташкил этган. Шахар аҳолисининг сони бир маълумотда 200 минг, бошқасида эса 100 минг килич қўрсатилади. Тошкент шаҳри хар жихатдан Рус давлати диққат марказида турар, шунинг учун ҳам 1861 йилдаёқ харбий саркардалардан бири Безак Оренбург ва Сибир қўшинлари билан Тошкентни дархол босиб олишни харбий вазирликка таклиф қилган эди. У бу режа амалга оширилганда, Рус давлатининг чегараси анча кенгайишига, армияни озик-овкат ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлашга, тоғ жинсларига эга бўлишга ва, умуман, Рус давлатининг таъсир доирасининг кенгайишига эришиш мумкинлигини уқтириб ўтган.

«Тошкент масаласи» 1863 йилнинг 9 мартида рус императори катнашувида махсус комитетда муҳокама этилиб, Гарбий Сибир генерал-губернатори Дюгаммелнинг мазкур мавзу бўйича фикрини билиш ва 1863 йил баҳорида Сирдарёнинг юқори оқимини харбий юриш нуктаи назаридан ўрганиш ва маълумот тўплаш хақида қарор қабул қилинади. Дюгаммел эса, 1862 йилнинг 26 майида ёзган хатида биринчи навбатда Чуй ортига харбий қисм юбориш ва сўнгра Авлиётани қўлга қиритишни таклиф этди. Шунингдек, у Тошкентни урушиб олиш анча маблаг талаб этишини таъкидлаб, Рус давлати ихтиёрида мустақил Тошкент хонлигини бунёд этиш мақсадга мувофиқлигини маълум қилди. Генерал Дюгаммел таклифлари 1863 йилнинг 23 феввалида тилга олинган махсус комитетда муҳокама қилиниб, «иктисодий мулоҳазаларга» қўра, Авлиётани босиб олиш ва бошқа харбий юришларни тўхтатиб туриш тавсия этилди. Шу боис харбий юришларни уюштириш асосан 1864 йилга қолдирилган бўлса-да, лекин қандай бўлмасин Тошкентни эгаллаш нияти рус харбий саркардаларини, хусусан генерал Черняевнинг миясига қаттиқ ўрнашиб қолганди. У Чимкентни урушиб олганидан унчалик қўп ўтмай, яъни 1864 йилнинг 27 сентябрида, 8 рота, 100 нафар казак, 12 замбарак, 1500 аскар ва 400 козак милицияси (қўнгиллилари) билан Тошкент Томон йўл олади.

Бу тўғрида Мухаммад Солих Тошқандий шундай ёзган: «Уруслар Тошкент сафари учун тайергарликни бошлаб, асбобу анжомларни тахт қилиб, харбий тайёргарликни қўриб, аскарларини яроғ-аслаха билан таъминлаб, улдирилган Бойзокнинг ўғли Окмуллани юқлар ортилган туяларни бошқариб боришга бошлиқ этиб тайинлади. Унинг бошқа ўғиллари эса йул бошловчи сифатида хизмат қилдилар». 1864 йилнинг 1 октябрида Черняев Тошкент шаҳрининг шарқий томонидаги Дарвишак қопка деган жойга етиб келади. Рус харбийлари бу ердан Анхор сувидан ўтиб, Чинобод ва Хожа Ахрор вақф ерлари, яъни Оккўргон орқали шаҳарга яқинлашиб Қўкон йўлига жойлашадилар. Душман келаётганидан бохабар шаҳар аҳолиси девор устида жангга тайер турган эди. Қўшфармончи Кипчок бошчилигидаги аскарлар Қўкон дарвозаси, Мирза Ахмад қушбеги сарбозлари Қашқар дарвозаси химоясига отланганлар. Тўпчилар эса, бу икки дарвоза орасидаги девор устига ўрнашдилар. Мудофаага барча шаҳар аҳолиси отланиб «ғариблар, фуқаролар, қариялар, хатто ибодату намоздан қўра қўлимиздан қелганча хизмат қилиш яхши ва савоб, дейишиб мужоҳидларга ва гозийларга сув ҳамда озик-овкат етказиб турдилар».

1864 йилнинг 2 октябрида эрталабдан бошлаб хар икки томон ўртасида тўплардан ўқлар узилди. Бу вақтда Эшонқули додхон мадрасаси муллаваччалари (талабалари), хусусан эшон Шарифхўжа Офокхўжа ўғли, эшон Хожихон Солиххожи юзбоши ўғли, Саъид Ахрорхўжа Сотиболдихўжа ўғли, пичокчи уста Содик Назар, ўратепалик Хидирназар

заргарнинг укаси ва бошка зиёли вакиллари «газони ва бу шарафли урушни Куръон, тафсир ва хадислардан олинган сўзлар билан исботлаб, хаммани газотга ва урушга чорлади. Уларнинг ўзлари ҳам Кўкон дарвозасига бориб тўпчиларга кўшилиб ўқ жойлашда ва отишда катнашдилар».

Генерал Черняев бошчилигида шаҳар девори тўплардан ўкка тутилгандан кейин подполковник Обух 2 рота аскарлари ва 4 тўпи билан хужумга ўтиб деворнинг бир қисмини тешишга эришади. Шундан кейин рус аскарлари подполковниклар — Обух ва Лерх кўмондонлигида шу жойдан шаҳарга бостириб кириш учун зовурни кечиб ўтишга ҳаракат қилганлар. Мухаммад Солих Тошкандийнинг гувоҳлигига кўра, «ўруслар олға чопиб зовурга ўзларини урдилар; уларнинг иккинчи гуруҳи ердамга келмокда эди. Шу онда девор устидаги шертабиат ва довяраклар ўзларини пастга ташлаб, зовур ичида ўруслар билан ёкама-ёка ушлашиб бир-бирларини ханжар билан ўлдира бошладилар. Хатто баъзи кишилар кочиби кетаётган душман орқасидан қувиб ва ушлаб, ханжар ва қилич билан жанг қилдилар. Зовур ичидаги ўруслардан уруш ва талаш билан 72 кишининг боши танасидан кесилиб, яроғ-аслаҳалари ўлжа олиниб гозийларга бўлиб берилди».

Генерал Черняев 2 рота аскар билан шаҳар деворига яқинлашса-да, лекин галаба қилишига ишонмай, 12 замбаракдан шаҳарни ўкка тутди. Шу пайтда зовурдаги айрим руслар фурсатдан фойдаланиб уларга кўшилиш имконига эга бўладилар. Хуллас, генерал Черняев шармандаларча мағлубиятга учраб, 4 октябрда Чимкентга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Тошкентликларнинг жасорат ва мардлик билан жанг қилганликларини рус муаллифларидан бири ҳам уқдириб ўтган: «Шаҳар деворига 2 рота ва 4 замбаракдан иборат ҳарбий қисм подполковник Обух кўмондонлигида хужум қилди. Кўп ўтмай улар деворни тешишга эришдилар. Шундан кейин Обух подполковник Лорх билан ҳал қилувчи хужумни бошлаб юборди. Аммо кўконликлар (тошкентликлар) шу даражада каттик ўкка тутдиларки, солдатлар деворга етунча барча бошлиқларидан айрилдилар. Обух ўлар ҳолатда жароҳатланди. Черняев ёрдамга келган бўлса-да, лекин вақт ўтган эди, йўлда ўликлар етарди, ярадорлар жон бермокда эди. Тириклари эса, зовурда қалашиб мадорсиз етишарди. 80 га яқин киши ўз бошлиқларининг жасорати учун ҳалок бўлдилар. Черняев аскарлари ашуласиз ва хурсандчиликсиз гам-гусса билан Чимкешта қайтдилар. Аммо уларнинг ҳар бири қуконликлар галабадан қувонаётганликларини яхши тушунардилар».

Шаҳар аҳолиси бир ёкадан бош чиқариб қахрамонона қурашганлари туфайли катта галабани қўлга қиритиш имкони тугилганди. Голибларни шаҳарликлар катта тантана билан қарши олдилар. Аваз Мухаммад Аттор Хўкандийнинг езишича, Тошкентда «жаноби соҳибқироннинг (Султон Саъидхоннинг) келиши хабари маълум бўлди. Кофирлар ўз жойларига қайтиб кетишди. Тошкентликлар бу фатҳу зафарни эшитиб, жаноби соҳибқиронга беҳисоб лашқар билан бир неча кофирнинг бошини ҳадя ва совға сифатида жўнатдилар. 19 жумадул-аввал, чаҳоршанба кунида (1864 йил 21 октябрда) бу башоратли хабар ул ҳосиятсиз бошлар билан бирга Хўканди латифга келди. Кабиру сагир, фуқаролар бир неча кун хурсандчилик қилдилар». Шундай қилиб, генерал Черняев аскарлари Тошкент учун жангда катта талофат қурдилар. Ҳалок бўлган руслар сони 70-80 кишига борган. Аммо генерал Черняев уларнинг сони 18 киши деб нотўғри маълумот берган, ярадорлар сонини эса, 60 киши ҳисоблаган.

Тошкент химоячиларидан неча киши ўлганлиги ёки жароҳатланганлиги хақида аниқ маълумотлар йўқ. Аммо улардан ҳам кўпчилик халок ёки ярадор бўлганлиги хақида айtilган умумий сўзлар бор. Тошкентдаги галаба Кўконга маълум бўлгандан кейин Султон Саъидхон, Олимкул русларга қарши ҳарбий тайергарлик кўришга жадаллик билан киришадилар. Сўнгра улар Тошкент томон йўлга чиқиб, бу ерга келганларида (1864 йил 25 ноябрда) халқ уларни шоду хуррамлик билан кутиб олади. «Султон Саъидхон ва Мулла Олимкул амири лашқар, — деб ёзади Муҳаммад Солиҳ Тошкандий, — куп аскарлар билан Чирчикдан ўтганда шаҳар аҳли, акобирлари, уламолари, фозиллари, сардорлар ва шайхлар уларнинг қаршисига чиқиб зиёрат этиб, йигисиги билан кўришиб ва дуога қўл кўтариб, уларни шаҳардаги ҳукумат саройига олиб келдилар. Уларга мужохидлар, гозийлар ва шаҳар аҳолиси қатнашувида зиёфат берилди». Бу душман устидан қозонилган галабанинг тантанаси эди, албатта.

Султон Саъидхон ва Олимкул галабадан рухланиб Туркистон шаҳрини озод қилиш учун ҳарбий юришга тайергарлик кўрдилар. Айрим маълумотларга кўра, Кўкондан Тошкентга ҳарбий тайергарлик ишларини амалга ошириш учун юборилган Мулла Юнусхон шиговул хон номидан Хофиз Кўҳакий маҳалласилик Муҳаммад Саъид савдогарни тинчлик сулҳи тузиш мақсадида генерал Черняев ҳузурига юборган. Афтидан, бундан мақсад келажакдаги жангларга тайергарлик учун вақтдан ютишдан иборат бўлган. Буни яхши англаган генерал Черняев сулҳ тузишдан бош тортган ва элчи Чимкентдан ҳеч нарсага эриша олмай қайтган.

Бу ўртада Кўкондаги хиндларнинг бир нечаси Султон Саъидхон ва Олимкул ҳузурига сарбозлик қийимини қийган ҳолда қелишиб узокка отувчи тўплар ва 100 нафар аскарга бошлиқ бўлиш истакларини изҳор қиладилар. Бу ҳамдардлик ва дўстликни акс эттирувчи тақлиф инобатга олинган. Шунингдек, Кўкон, Тошкент ва бошқа жойлардан кўп кишилар Ватан химояси учун қурашга тайерликларини билдириб мужохидлар қаторига қўшилганлар. Аммо шаҳарда соткин ва хоинлар ҳам йўқ эмас эди. Масалан, энг йирик бойлардан ва Россия билан савдо қилиб келатганлардан бири Саъидазимбой Муҳаммад ўғли (асли қоратегинлик) Туркистонга бориб Янгикўргон урушида асирликка олинган рус солдатларини Мирза Давлат додхоҳдан 250 Кўкон тилла пулига сотиб олган. У бу асирларни «ўз манфаатларини ўйлаб ва ўрусларга яхши кўриниш учун» Окмасжидга олиб бориб, рус ҳарбий бошлиқларига топширган. Бунинг эвазига Саъидазимбой рус ҳукуматидан унвон ва медаллар олиб, уларнинг энг ишончли қаршисига айланган. «Саъидазимбойнинг бу ноҳўя ва номуносиб ҳаракатидан, — деб ёзганди муаррих, — баъзи замон жохиллари ва бузукбошилари, ҳусусан дуглат, аргун ва барлос қабилалари ҳам бу ишга мойил бўлиб халқ орасига муҳолифат ва ишончсизлик уругини сепдилар!».

Дарҳақиқат, Саъидазимбой ва бошқа айрим савдогарлар қўлларидан келганча рус ҳарбий саркардаларига ёрдам бердилар. Хатто Муҳаммад Солиҳ Тошкандий Тошкентдаги бир гуруҳ нодон фитначи ва дили бузук савдогарлар молларини олиб, руслар босиб олган Чимкент, Сайрам ва Туркистонга кўчиб кетганликларини нафрат билан ёзган. Соткин гуруҳлар кўпчиликни ташкил этмаса-да, лекин уларнинг ички сирларни душманга маълум қилиб туришлари руслар галабасини таъминлаган энг асосий омиллардан бири ҳисобланади.

ИКОН ЖАНГИ

1864 йилнинг ноябр ойида Тошкентда Султон Саъидхондан фотиҳа олингандан кейин Олимкул сарбозлар ва гозийлар билан Шайхонтахурнинг катта кўчаси бўйлаб Сағбон кўчаси ва Сағбон дарвозаси орқали Сарюгоч йўлига чиқадилар. Улар бу ергача «хар бир маҳаллада ва масжидлар олдида тўхтаб жамоа ахлидан дуо ва фотиҳа олиб» келдилар.

Кўшинда Олимкулдан ташқари Мирза Давлат кушбеги, кушфармончи Кипчок, Юсуфбой додхоҳ, Ўтабий кушбеги Кипчок угли ва бошқа нуфузли кишилар бор эди. Ватан химоячилари йўлга отланганда ниҳоятда каттик совук тушиб, кўп азоб-укубатларни юзага келтирди. Бу ўта оғир шароитни куйидаги сатрлардан ҳам англаш мумкин: «Шундай килиб, киш хам кирди. Кундан-кунга хаво совуб, қору ёмғир егиб, ер яхлаб, қорнинг баландлиги оту туя қуқрагига тегадиган бўлди. «Туф», десангиз музлайдиган хавода сохибкироннинг гайрати тушиб, лашқар сафидан 12 минг ёш йигитни танлаб, уларга Мулла Олимкулни сардор қилди ва Туркистондаги қофирларга қарши жангга боришларини буюрди. Шу вақт хавонинг совуклигидан хис ва ҳаракат руҳи бадандан соқит бўлиб, нафас танадан худди пўст ташлайдиган илонга ўхшаб зўрга чиқарди. Айниқса, Тошкентдан чиқиб Қайрағоч мавзеига етиб келган кун тунда шундай шамол кўтарилдики, Од қавмини йўқ қиладиган тўфонга ўхшарди. (Мусулмонларнинг) бир неча нафарининг оёқ-қўлини совук урди, баъзиларининг юзлари, кўзлари музлади, баъзи кишилар эса ақлдан озиб, сафдан чиқдилар. Бир гаройиб аҳвол юз берди. Лашқар тез суръатлар билан ҳаракат қилиб Чулак мавзеига келди. Одамлар манзил қилган шу жойда қофирлар хам қичик кўргон бино этиб, бир даста сарбозларни химоя учун қолдирган эканлар. Шу қавмдан қарийб 50 кишини ўлдириб, хотирларини тоза ва мусоффо қилиб Икон қалъаси олдида қўш урдилар».

Шу равишда мужоҳидлар барча об-хаво ва йул азобларини матонат билан енгиб, галабани қўлга қиритдилар. Рус манбаларининг маълумотига кўра, мағлубиятга учратилган ўша рус ҳарбий қисми Серов бошчилигида Икон қишлоғига тўрт чақирим қолган жойда Олимкул қўмондонлигидаги ватан химоячилари томонидан қуршаб олинган экан. Оғир аҳволга тушиб қолган Серовга ёрдам бериш учун Туркистон шаҳридан 170 киши ва икки замбаракдан иборат рус қўшини юборилган. Аммо улар ватан химоячиларига дуч келиб орқага қайтишга мажбур бўлганлар.

Олимкул Серов аскарларини қуршаб олгандан кейин таслим бўлиш ва мусулмон динини қабул қилса, эркинлик берилишини маълум қилган. Серов бу таклифни рад этгандан кейин Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг езишича, ватан химоячилари «Тошкент ақобирларининг маслаҳатига кўра, ҳашак, қамиш ва тиканли намотга ўраб ва дехқонларнинг «қора бўйра»сини ясаб орқасидан отликлар ҳужумга ўтдилар. Натижада душман аскарлари яроғ-аслаҳаларини ва бошқа нарсаларини ташлаб ҳамда кўп кишини йўқотиб Туркистонга қочишга улгурди».

Икон жангига тегишли маълумот Аваз Мухаммад Аттор Хўкандий асарида ҳам мавжуд: «Намози аср ва шом вақти орасида кетма-кет шундай хабар келдиким, бир неча юз ўрус кофирлари дабдаба билан яқинлашиб келмоқдалар. Бу хабарни эшитиб сохибкироннинг гафлат уйкуси бошидан учди. Мардлик гайрати унинг ҳамма паю суякларида ҳаракатга келиб, аҳли лашкарини куроллантириб, кофирлар йўлини тўсиш учун жўнади. Сарбозлар душман йўлини ҳамма томонлама босиб олдилар. Қору муз отларнинг кўкрагига тегар, ҳаво совуқлиги эса ифрот қаддига етарди. Шу кечани сарбозлар от устида ўтказдилар, уларнинг кўпчилигини совуқ урди. Кофирлар эса ўзлари қавлаган хандақларга кириб, юз минг ранжу азоб ила кечани кундуз қилдилар... Ислом лашкарининг гоziйлари тўрт томондаги кофирларга қарата ўқ ёмгирини ёғдирдилар. Ёш паҳлавон йигитлар отларига миниб, ҳар тарафга чопиб кетдилар, кофирлар эса ваҳимага тушиб, уларни ўзларига йўлатмасдилар. Шундай қилиб, кечгача жанг қилсалар-да, ҳеч бир натижага эриша олмадилар. Кофирлар тоғдек мустаҳкам эдилар. Ақлли одамлар ўз расму ойинларига қараб, маслаҳат қилиб, хийла йўлини тутдилар. Улар бир кеча-кундуздан кейин ҳар хил нарсалар — наMAT, дарахт шохлари, қору муздан қорабўйра ясаб, уни олдиларига қўйиб юмалатиб кофирлар мавзеига яқинлангдилар. Уларнинг орқасидан паналаб келган навқарлар тўсатдан душманга ҳужум қилиб, кофирларни паришон ҳолда нобуд этдилар.

Баттоллардан ўтғиз-қирқ киши от ва туяларни миниб, Туркистон сари қочишга тушди. Мард сарбозлар бундан хабардор бўлиб, уларга етиб олиб, ақлсиз кофирларни милтик билан отиб ўлдиришди. Минг хил хийла ва найранг билан шу қавмдан 3-4 нафари қутулиб, Туркистон қалъасига етиб бордилар».

Икон жангида 114 кишилик рус аскарлари ва офицерларидан 57 нафари ҳалок бўлиб, 48 нафари жароҳатланди. Фақат 9 кишигина саломат қолди, ҳолос. Ватан химоячилари кўп яроғ-аслаҳаларни, шу жумладан, тўпларни қўлга туширдилар. Улардан ҳам кўп баҳодирлар ўлдирилган, лекин аниқ маълумотлар сақланмаган.

Султон Саъидхон ва Олимкул русларга сотилган айрим иконлик нуфузли кишиларни ўлимга маҳкум этиб, унинг аҳолисини ўзлари билан Тошкентга қўчиртириб олиб кетганлар. Шундай қилиб, ватан химоячилари навбатдаги галабани қўлга қиритиб, шоду хуррамлик билан Султон Саъидхон ва Олимкул бошчилигида Тошкентга, сунгра Қўконга қайтадилар. 1864 йили ватан химоячилари Чимкент остонасида, Тошкент ва Иконда душман устидан галабага эришган бўлсалар ҳам, лекин Авлиёота, Туркистон ва Чимкентнинг қўлдан бой берилиши қатта йўқотиш ҳисобланди. Рус ҳарбий саркардалари, хусусан генерал Черняев Тошкент шаҳрини эгаллашни асосий мақсад қилиб қўйдди. Буни яхши англаган Султон Саъидхон ва Олимкул Қўконда ҳарбий тайергарлик ишларини қизитиб юборадилар. Аваз Мухаммад Аттор Хўкандий гувоҳлик беришича, «қарийб олти ой пойтахтда туриб, вилоятнинг ҳар чекқасидан нодир хунарманд усталарни чақириб, кечасию кундуз найзаю тиг ва бошқа уруш аслаҳалари ясалди. Тез орада 70-80 тўпи жангий мухайе қилинди, бир неча минг саккиз-ўн қарич қеладиған султоний милтик ҳам ясалди. Қурол-яроғларнинг адади аҳли ҳисобга ҳам маълум бўлмади».

Ўз навбатида рус ҳуқумати босиб олинган жойларда ўз ҳарбий қучлари мавқеини мустаҳкамлашга қаратилган чораларни амалга ошириб борди. 1865 йилнинг феврал ойида Сирдарё ва Янги Қўкон қизиклари бирлаштирилиб, Туркистон вилояти ташқил

этилди. Оренбург генерал-губернаторлигига бўйсундирилган мазкур вилоятга генерал Черняев харбий губернатор қилиб тайинланди. Шу равишда босиб олинган жойларга Россия империясининг тарқибий қисми сифатида қараладиган бўлди. Оренбург, Сибир ва Каспий томондан қушимча харбий баталонлар ва яроғаслаҳалар келтирилди. Шунингдек, артиллерия янада қучайтирилиб, такомиллаштирилди. Баталонларни 11 тага, казаклар сони 1700 га етказилиб, махсус артиллерия бригадалари ва сапер роталари ташкил қилинди.

ТОШКЕНТНИНГ УРУШИБ ОЛИНИШИ

Рус давлати халқаро муносабатларни, хусусан Англия билан алоқани кескинлаштираманлиқ учун ўзбек хонлиқларини босиб олишга эҳтиётлик билан қарарди. Иккинчи томондан, эндиликда Рус давлатининг чегараси харбий ва моддий манбалар ҳисобланган Оренбург ва Ғарбий Сибирдан 2000 км ва ундан ортиқ масофага узоклашиб кетганди. Янги харбий юришларни бирданига таъминлашнинг иложи қолмаганди. Шунинг учун рус ҳукумати вакиллари харбий юришлар уюштиришда шошқалоқлик ва дангалчиликка йўл қўймаманлиққа қўшин сардорларининг диққатини қаратди. Аммо шухратпараст ва ўзбошимча генерал Черняев зудлик билан Тошкентни босиб олиш зарурлиги ҳақида бошлиқларга хат ездди. Бунга жавобни қутмасдан ҳам Тошкентга қарши харбий юришни бошлаб юборди.

1865 йилнинг 28 апрелида генерал Черняев 9 рота аскар ва 12 тўп билан Тошкентга 25 чақирим масофадаги Чирчиқ даресининг чап қирғоғига жойлашган Ниезбек қалъасига яқинлашди. Бу истехком тўрт томондан 3 метр баландликдаги қалин девор ва сув тўлдирилган зовур билан ўралган эди. Деворнинг тўрт бурчагида минораси бўлган. Черняев хоин Абдурахмонбек бошчилигида элчи юбориб, қалъа бошлиқидан таслим бўлишни талаб этди. Рад жавоби олингандан кейин 29 апрелда эрталаб генерал Качалов бошчилигидаги солдатлар қалъани тўплардан ўққа тутди. Аммо ватан химоячилари бўш келмади. Уша қуни соат 3 да Тошкент томонидан 3 минг кишилик ватан химоячилари 2 зам-барак билан келиб генерал Черняев аскарлари билан тўқнашди. Душман эса, уларнинг ҳужумини қайтаришга муваффақ бўлди. Шундан кейин Ниезбек қалъасига ҳужум давом эттирилиб, босиб олинди. 370 сарбоз асир олинди, 6 тўп ва 315 қурол ўлжа сифатида душман қулига ўтди. Бу ерда Черняев хоин, асли шахрисабзлик Абдурахмонбек Шодмон ўғлининг маслаҳати билан Бўз-сув тўғонини бузиб, уни Чирчиқ сувига буриб, Тошкент шахрини сувдан маҳрум қилди. Абдурахмонбек Тошкент шахрининг Чувалачи (Қумлоқ ёнида) маҳалласида яшаб Черняевга муҳим маълумотларни етказиб турган. Султон Саъидхон ва Олимқул Иқон жангидан кейин Тошкентга қайтган вақтда Абдурахмонбек томонидан ёзилган хатни Чимкешта олиб кетаётган киши ушланган. Хатнинг мазмунидан унинг «Руслар билан тили бирлиги» маълум бўлади.

Абдурахмонбек нуфузли хонадонга мансуб бўлиб, мансабдан четлатилган бўлса керак. У аламзада ушланган одами билан Тешиққоқа дарвозасидан қочиб Чимкентга борган ва

генерал Черняев хизматига. кирган. Бундан хабар топган Олимкул Абдурахмонбек «молмулкини, асбоб-анжомларини мусодара қилиб ва соттириб гоziйларга бериш ҳамда бу ишни бажаришни Муҳаммадбий Бекмуҳаммад ўглининг зиммасига юклаш» ҳақида фармон берди. Хатто унинг уй-жойи ёндирилиб, остин-устин қилиб ташланган.

Душманга сотилган хоинлар орасида шаҳарнинг энг катта бойларидан бири Муҳаммад Соатбой деган киши ҳам бор эди. Бу киши Петропавловск, Троицк ва Россиянинг бошқа шаҳарлари билан савдо олиб бориб, Москва ва Нижний-Новгород савдо доиралари билан алоқа ўрнатган эди. У рус тилини яхши билган. Муҳаммад Соатбой шаҳардаги бир гуруҳ хоинларнинг сардори сифатида генерал Черняевга муҳим маълумотларни етказиб турган. Шунингдек, Синжиклик деган жойда тугилган Мулла Саъид исмли киши ҳам руслар тарафига ўтган. Бу борада юқорида қайд этилган Саъидазимбой Муҳаммад ўгли ҳам душман фойдасига иш юритади. Рус манбаларининг кўрсатишича, у халқ орасида ўзининг бойлиги билан ажралиб турган. Хонлик даврида маҳкамада маслаҳатчи бўлиб, кейин игво ва макр йўли билан ҳокимиятни қўлга олиш ва обрў орттиришга интиланлиги учун маҳкамадан четлатилган. Шунга ўхшаш ватан хоинларининг барчаси шахсий манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган ва хийла-найрангнинг пири бўлган кишилар эди, ҳолос. Муаррих сўзи билан айтганда, улар «ўз дини ва ватанидан» юз ўгирган пасткаш одамлар ҳисобланганлар.

Тошкент шаҳри осмонида даҳшатли хавф-хатар ҳукм сураётган пайтда бир гуруҳ юқори табақа вакиллари Бухоро хонлигига таянишга ҳаракат қилганлар. Уларнинг ташаббуси билан Бухорога ёрдам сўраб элчи юборилади. Аҳмад Донишнинг берган маълумотларига кўра, бу муҳим масала Бухорода муҳокама қилинаётган-да, айрим кишилар Тошкентга ёрдам беришни таклиф этган бўлсалар-да, лекин, биринчи навбатда, Султон Саъидхоннинг Бухорога келиши ва бу билан бўйсунганлигини изхор этиши лозимлиги уқдириб ўтилган. Бунинг устига Бухоро амири Музаффар «Мен бир рус лашкарбошиси билан жанг қилишни ор-номус деб биламан, хохласам, тўппа-тўғри Масков ёки Петербургга бориб, Рус давлати билан урушаман», деб катта кетган. Бу ҳам камдек амир Музаффар Кўкон хонлигига қарши ҳарбий юришга тайергарлик кўради.

Тошкентликлар Кўкон хонлиги тарафини олиб Ватан химояси учун тайер турдилар. Шунинг учун ҳам улар Окмасжид маҳалласида истикомат қилувчи Эшон Бобоҳўжа Амин деган кишини душман тажовузи ҳақида ахборот бериш учун Кўконга юборадилар. Бу ерга дарҳол хонликнииг барча жойларидан сарбозлар ва гоziйлар тўпланишиб, Султон Саъидхон ва Олимкул бошчилигида Тошкентга йўл олганлар. Улар Хўжанд орқали Тўйтепага етиб келадилар. Бу ерда бир кеча дам олгандан кейин Чирчик дарёсидан ўтганлар. Буни эшитган «Тошкент амалдорлари, сардорлари, уламолар, фозиллар, шайхлар, гариблар, гадолар, эркак ва хотинлар аралаш шодликларидан уларнинг истйкболларига чиқиб гоziйлар, мужоҳидларнинг юзларидаги чангу губорларни ювдилар». Шундан кейин улар Мингўриққа келадилар. Бу ерда шаҳар ахлининг катнашувида Султон Саъидхон, Олимкул ва сарбозлар шарафига зиёфат берилди. Шу ерда Олимкул нутқ сўзлаб, Тошкент ахлининг душманга қарши кўрсатган жасорати ва қахрамонликларига миннатдорчилигини билдириб, бу билан фахрланишини уқдириб ўтади. Шунингдек, у «бир томчи қони қолгунча» қурашажагини ҳамда Бухоро амирининг умумдушманга қарши ҳаракатга катта зиён келтираётганлигини гапирган. Агар, деган у,

амир Музаффарнинг бунчалик душманлигини аввалроқ билганим-да биринчи навбатда «уни Амир Темурнинг баланд макомидан ва давлатидан махрум қилиб», сўнгра русларга қарши урушган бўлардим. У ислом динини мустахкамлаш, мамлакат қуч-қуввати ва таракқиётини таъминлаш ҳамда авлодларга «фил мисоли ёдгорлик» қолдириш ва хорижий мамлакатлар билан алоқаларни ривожлантириш лозимлиги ҳақида ҳам гапирган.

Олимкул қимники оти, туяси еки эшаги бўлса, ҳарбий аслаҳалар, озик-овқат ва чодирларни Чирчик дарёсидан ўтқозишга дарҳол ёрдам беришларини шаҳар катталаридан ва ахлидан илтимос қилади. Бу сўров бажонидил қабул қилиниб, амалга оширилган. Тошкентга келган сарбозлар ва гозийлар орасида кўконликлар, андижонликлар, наманганликлар, маргилонликлар, ўратепаликлар ва хонликнинг бошқа жойларининг ахли бор эди.

Мухаммад Солих Тошқандий гувоҳлигига кўра, сарбозлар ва гозийлар эрта тонгда ўринларидан туришиб, мусика ва мунгли макомларни тинглашиб, қиблага қараб жойнамозда ўтирдилар. Бу пайтда «хар бир чодирдан бомдод азонининг овози эшитилиб турди, сўфилар овозининг акс-садоси бутун осмону фалакка таралди. Бомдод намози адо этилгандан кейин одамлар рухланиб ва дадиллашиб камарлар билан белларини боғлаб, қиличлар тақишиб, найза ва тўфанларни олишиб, темир қалқонларни қийишиб, шўх, ўйноқи ва қелишган отларни минишиб жангга шайландилар». Сўнгра уларга фуқаролар, муллаваччалар (мадраса талабалари) ва бошқа гозийлар қўшилишиб, Афросиёб тепалигига боришиб, Султон Саъидхонга салом ва кўриниш бердилар. Бунда муаллимиз Мухаммад Солих Тошқандий ҳам жангчи сифатида ҳозир бўлган эди. Юқорида қайд этилган қозок халқининг қахрамони Содик Қенесари ўгли Олимқулнинг ўнг қўли сифатида лашқарбошитик қилган. У бир гуруҳ сарбозлари билан душман турган жойга вазиятни билиш учун (разведкага) юборилади.

«Содик тўра, — дейилади Мухаммад Тошқандий асарида, — навқарлари билан чоқиб қелиб хабар бердики, икки фирқа рус аскарлари икки томондан — Шўртепадан чиқиб Олтинтепага ва бу ердан Назар қўрбоши қўргончасига қелишди ва бир-бирлари билан қўшилишди. Сўнгра, улар йўлни давом эттирдилар. Уларнинг бир қисми отлик, қолгани эса қиёда аскарлар ҳисобланиб, икки тўплари бордир. Улар қўп ўтмай Салор аригига етиб қеладилар».

Дарҳақиқат, душман Салор атрофига ўрнашади. Олимкул уларга қарши биринчи навбатда қора қийимли сарбозларни, кейин нимча қийимлиларни ва орқасидан темир совут қийган 2000 навқарни, 2000 қулохпўш (шлем) қийганларни, сўнгра милтик билан қуролланган отликларни ҳамда хар бир минг қиши орасида икки замбаракни жангга отлантиради. Уларнинг кетидан яна отликлардан ва газот талабгорлардан иборат қучлар борди. Олимкул сарбозлар ва гозийлар орқасидан «чопқир отга миниб тезлик билан Афросиёб тепасидан тушиб шаҳарнинг Қўқон дарвозасига бориб тўпчилар, оташхона ва замбаракларни шундай тартиби билан ўрнаштирдик, хар бир сафни бошидан охиригача қараганда худди бир одам тургандек кўринарди. Сафлар орасида 36 замбарак қон ичувчи ўқлари бўлган оғизларини очган қолда фармонни қутиб турардилар. У бу ердан Тархонсаъид ариги бўйида турган мужоҳидларни ҳам қўздан

кечираётганда, ўруслар Салор аригидан ўтиб тўп отдилар ва солдатлар олга юра бошладилар». Бу воқеада бевосита катнашган Мухаммад Солих Тошкандийнинг ёзишича, урус аскарларига қарши туп ва милтиқлардан ўқлар отилган. Шундан кейин жанг майдони тўп ва милтиқлар тутунидан, чанг-тўзондан киши бир-бирини кўра олмайдиган даражага етди. Шунга қарамай ватан химоячилари шиддат билан хужумга ўтиб, рус аскарларини чекинишга мажбур қилганлар. Шу онда Олимкул ҳар бир шахс олдига бориб, хусусан баҳодирларга, сардорларга ва сарбозларга ширин сўзлар билан муружаат этиб, дин ва Ватан учун жангга руҳлантириб турган. Отлиқлар уч тарафдан хужум қилиб, душман орқасидан қувлаб Олчок ва Олтинтепа мавзелари орқали Шўртепагача қувлаб борганлар. Душман бу ердаги тепаликка чиқиб жон саклаб қолган. Шундан кейин ватан химоячилари турган жойларида зовурлар қазиб урнашиб оладилар. Ватан химоячиларининг бир қисми шаҳарга қайтиб дам олишга ва янги жангларга тайёргарлик қилиш тараддудига киришади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, қулга қиритилган катта галаба қарнай-сурнай садолари ва ашула-қуйлар садоси остида зўр шоду хуррамлик ва тантана билан қарши олинди. Шунини диққатга сазоворки, бу галабани қулга қиритишда шаҳардаги аҳолининг катта-кичик барча тоифалари ва аёллар фаол қатнашдилар. Бу хусусда воқеалар қатнашчиси Мухаммад Солих Тошкандий шундай ёзади: «Шаҳар аҳолининг 7 ешидан 70 ёшгача эркак-хотин, ёш-қариси хизмат қамарини белларига боғлаб, пишган таомларни бошларига қутариб қатик, сўт, шарбат, иссиқ нонлар ва ширин меваларни саватларга солиб, қозийлар ва мужоҳидлар турган жойларга олиб бориб, илтижо, тавалло ва қилдорлик қилиб, қўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб, қўз ёшлари билан қозийлар ва мужоҳидлар юзларидаги қангу гўборларни ювиб, артиб қўзғудек тозалаб, (қелтирган нарсаларини) еб битиришларини илтижо қилдилар».

Қиши қалбини ҳаяжонга солувчи маъмур сатрлар шундан гувоҳлик берадики, тошкентликлар Ватани ва дини учун жонини ҳам, қолини ҳам қидо этиб қинакам эрқасварликларини, қиндик қони тўқилган ерга содиқликларини яққол намойиш қилдилар. Галаба том маънодаги ҳалқ шодийнасига айланиб, доврўги хонликнинг барча жойларига тарқалди. Эндиликда Султон Саъидхон ва Қулла Олимкул навбатдаги жангни қайси тарзда ўтқазиб хусусида маъсалахлашиб олиш учун қенгаъ қажирдилар. Бунда тошкентликлар бир тарафга ва қўқонликлар иккинчи томонга алоҳида ўтқазилиб, фикр алмашилди.

Тошкент вақиллари катта жасорат ва қайрат билан галабага эришилганлигини эълатишиб, Содик Тўра ва унинг ўқаси Арслон Қенесари ўқиллари бошчилигида навқарларни ва қозийларни Туркистон, Оқмасжид, Тўқмоқ, Олмаота ва, умуман Қулжагача бўлган хонликка тегишли ерларни қайта эгаллашга қажирдилар. Бошқажароқ айтганда, ўлар хужумқорлик ва шиддат билан босқинчилар ўстига бостириб қориш зарурлигини таъқидладилар. Аммо қўқонлик амалдор Отабек шарбатдор деган қиши Қулла Олимкулга қичирлаб: «Агар ўларнинг бу режалари руёбга қичиб қолса, у вақтда бириси хон, бириси вақирликни хохлаб биздан юз ўқирини турган гап» деган. Қулла Олимкулга бу гап маъқул тушиб, аввало мамлақатдаги ички ишларни ҳал этиб, сўнгра жажонқирлик қилиш ўринлидир, деб жавоб берган. Аслида душман мағлубиятга ўқраб турган қезларда шиддатли хужум воситасида уни тамомила тор-мор этиш ҳарбий нуқтаи назардан энг тўғри йўл эди. Аммо Қулла Олимкул бундан олдинги галабаларда ҳам

душманни охиригача маглубиятга учратиш сиёсатини кўлламай дастлабки галаба билан каноатланиб колгани рус харбий сардорларига жуда кўл келганди. Улар хар гал бундан фойдаланиб, нафас ростлаб ва тайергарлик кўриб хал килувчи жангларда баланд кела бошладилар. Тошкентда хам худди шундай хол юз берди.

Рус манбаларига кўра, юкорида шархланган жанг 9 май эрталаб соат 7 да бошланиб, ватан химоячилари 12 замбаракдан ўк узиб, хужум килганлар. Шундан кейин гўе ватан химоячилари чекинган эмиш. Лекин, дейилади рус манбасида, душманнинг (яъни ватан химоячиларининг — Х. З.) ўк ёмгирлари остида рус аскарлари тепаликка чикиб олган эдилар. Бу маълумот муаррихнинг руслар Ниёзбек калъасидаги тепаликка чекиндилар, деган сўзларини тасдиқлайди. Аммо рус манбаларида Черняевнинг маглубиятини сир тутиш мақсадида ватан химоячиларининг галабаси тилга олинмайди.

Галабадан кейинги воқеаларни муаррих куйидагича таърифлайди. У мадрасадаги ўз сафдошлари билан куролланган холда Кўкон дарвозасидан чикиб, Салор ариги оркали Назар кўрбоши кўргончасига келган. Бу ердан улар жанг майдонига отланишиб, Олчок ва Дўрмонча деган жойга бориб, мудофаада турган ватан химоячиларига кўшилганлар. Бу ерларнинг уч жойида 12 тадан, яъни 36 тўп ўрнатилган булиб, уларнинг орасида сарбозлар ва гозийлар ўрнаштиричган эди. Айни вақтда Шўртепа калъасининг нариги томонида уч бўлинмадан иборат рус аскарлари турган. Хар икки томон ўртасида тўплардан ўк ёмгирдек ёгилиб, хамма екни чанг-тўзон коплаган. Бу дахшатли жангни ўз кўзи билан кўрган Мухаммад Тошкандий шундай ёзганди: «Тўплар ва милтиklar огзидан думалок ўт-оловлар чикиб, хавога парвоз этиб, душман устига ёгар эди. Жасур ва фидойи сарбозлар хамда мужохидлар уруш майдонида душманни ёкасидан ушлаб ва муштлашиб, кўлларидаги тиг, килич ва найзалар билан жанг килдилар. Майдонда ўлаётганлар ва жарохатланганларнинг ох-вохлари ва фарёдлари садолари хар томондан эшитилиб турарди».

Шу пайтда Мулла Олимкул хужумни янада жадаллаштириш хакида фармон бериб, Абдуллабек билан от чоптириб жангга кириб кетдилар. Абдуллабек бир кўзидан жарохатланади, лекин у бўш келмай каршисидаги рус солдатини киличи билан икки бўлак килиб ташлайди. Мулла Олимкулнинг ўзи хам бир солдатни чопиб ташлайди. Жанг авжига миниб турган пайтда бир ўк Мулла Олимкулнинг корнини тешиб, киндигидан чикиб кетади. Шу онда Мулла Олимкул «от устидан йикилаётганда уни бўйнидан махкам ушлаб, ўзини яна от устига олди ва шу холда тўпхона олдига бориб фармон бердиким: «Тошкент фукарolari аста-секин оркага кайтиб ўзларини шахар ичига олсинлар, бошка сарбозлар ва мужохидлар эса урушни давом эттирсинлар».

Мулла Олимкулнинг каттик жарохатлангани ва тошкентликларнинг шахар ичига кайтиши хакидаги кўрсатма ватан химоячиларини саросима ва вахимага солиб кўйди. Шунга карамай ватан химоячилари жангни давом эттирдилар.

Юкорида шархланган жангнинг тафсилоти ва айрим сардорларнинг хоинлиги Мулла Олим Махмудхожи асарида хам ўз ифодасини топган. Унга кўра, кипчок ва киргизларнинг баъзи бошликлари ниҳоятда хавф-хатарли ва такдирни хал этувчи дамларда очикдан-очик жанг килишдан бош тортган. Бу масала хусусида ўша муаллиф шундай езган: «Тошкентдан тахминан ўн икки чакиримлик Олчок мавзеига якинлашганда

Мулла Олимкул курибдурларким, Русия кўшини бир жойга жам бўлиб турубдур. Оларнинг мукобилига Мулла Олимкул отлик мерганларни пиёда килиб, тўпчи сарбозларни енига кўйиб, тўпларни рўбарў айлаб, икки тараф отишма бошлабдир. Хар икки тарафнинг тўп-тўфонг отишидан ва чангу губоридин уруш маъракаси коронгу бўлиб, бир-бирларини кўрмайдургон даражага етуб, бу урушда Мулла Олимкул ўзи кўшинга бош бўлиб, гоҳ бул тараф, гоҳ ул тарафдаги аскарларнинг тепасига бориб кўнгил сураб турган. Аксар кипчок-киргизия саркардалари кўшинлар билан урушга аралашмай Мулла Олимкулга кўриниш айлаб тепа устидин урушни назорат килиб турубдурлар. Мулла Олимкул Юнусжон шиговулни юбориб айтибдурларким: «Бу кандай ахвол... хусумат ва адоватни вакти эмас, уруш тамом бўлгандан кейин хар нима кўнгилларингизда бўлса, муддоан табъ жойига етказурман. Хаммамиз иттифокдашиб обрў олайлук, бўлмаса мулку мамлакат, давлат кўлдан кетадур». Бу сўзларни Юнусжон шиговул еткургон холда оларнинг ичидан Пўлод киргиз деган дагал одам каттик ва дуруст жавоб бериб, Юнусжонни кайтарди. Шул уруш асносида Мулла Олимкул савора хар кайси кўшин дастасида гоҳ тўпчилар, гоҳ пиёда мерган ва отлуг аскарлар олдига бориб, хар кайсиларига ўзи амр бериб турган холда бикинидан ўк тегиб отдин йикилди. Дархол уни от узасига олиб, кўшиннинг назарига соғ одамдек кўрсатиб кўшинга дархол тўп ва тўпхоналар илан аскар Тошкент рафига кайтсин деб амр берилди».

Шу равишда ватан химоячилари сардорсиз қолиб ўз холига ташланди ва парокандалик кучайиб борди. Шунга карамай улар ўз куч ва иродаларига таянган холда уруш майдонини ташлаб кетмадилар. Улар 36 замбаракдан душманга карши ўк отиб турдилар. Сўнгра карнай садолари остида ватан химоячилари бирданига хужумга ўтиб, душманлар билан юзма-юз жанг килдилар. Шу тарзда улар аста-секин Салор аригига чекиндилар. Бу вақтда Мулла Олимкул ниҳоятда огир ахволига карамай жангчилар билан бирга бўлди.

Аммо баъзи хоин гурухларнинг хатти-харакатлари душманга карши курашга анча зарар етказди. Биринчилар катори Хақимхўжа Калон бошчилигидаги себзорликлар душман хужумига бардош беролмай кочдилар. Кипчок, киргиз ва андижонликлар ҳам кўлга тушган нарсаларни олиб Фаргона томонга йўл олдилар. Муаррихнинг гувоҳлик беришича, бундай соткин гурухлар хатто Кўкон дарвозаси рўпарасида турган 12 тўпни шаҳар ичига олиб кириш хақида тўпчиларнинг илтимосига кулок солмай кетаверганлар. У ўзининг хамрохлари билан икки тўпни шаҳар ичига жойлаштиришга ёрдам берган. Худди шу вақтда белига олтин камар боғлаган, кумуш кинда киличи ва олтин сошш ойболтаси бор сардорлардан бири ҳам кочиб кетаётганда Мухаммад Тошкандий уни хоинликда айблаб темир табк билан елкасига уриб йикитган. «Бироз муддатдан кейин, — деб ёзганди муаррих, — Абдуллабек табиб Мулла Олимкулни ўзига суянтириб келаётир, уларни ёнида эса хиндистонлик тўпчибоши дастрўмолчаси билан кўз ешларини артиб турган эди. Шунда Мулла Олимкулнинг ўгли келиб дадасини кўргани хамон «Вой, отам», деб йиглаб юборди. Жамидор (ўша хинд) тўпчибоши дархол унга «товуш чикарма», деб ишорат килди. Ўгли дарров келиб кулогини отасини огзига тутди. Мулла Олимкул нималарнидир пичирлади хамда кўйнига кўлини тикиб пайгамбарнинг муборак сочларини ўглига берди. Шу билан ўгли билан хайрлашди ва кетишига рухсат берди. Шундан кейин Мулла Олимкулни аста-секин Кўкон дарвозасидан ичкарига олиб киришиб чап томонига шайх

Шиблий кўпригига юришиб ва ундан ўтиб ўнг кўлдаги соя-салкин дарахтзорга етकिшиди».

Шу пайтда русларнинг тўпдан отган ўкларининг бири калъани шикастлантирди, иккинчиси баъзи тўпларни ўлдирди ва баъзиларини жарохатлантирди. Натижада тўп отувчи киши колмаганидан Мухаммад Тошкандий хамрохлари билан ўкни тўпга жойлаётганида бир ёш йигит келиб, исми Тошмухаммад эканлигини ва Оккўргонданлигини билдириб тўпни отишга киришган. Бу йигитнинг отган ўклари хато кетмасдан мўлжалга тегиши оркасида рус замбаракларининг овози ўчган. Бундан хурсанд бўлган Мухаммад Тошкандий дебди: «Эй, жон ўғлим, сени хизматингни шарофатидан мусулмонлар катта фойда кўрдилар, калъа кунгирасидан карайлик-чи, ўклар бекорга кетмаганмикан. Тездан карасак, руслар Ниёзбекни катта йўли бўйлаб тўпларини пастлик ерга кўйиб, сўнгра аста-секин Шуртепа томонга юрдилар. Буларни кўриб мен: «Охиратинг обод бўлсин, зоту зурриётингга рахмат», — деб Тошмухаммадни дуо килдим».

Ватан химоячилари душманга карши тўплардан ўк узишни тухтатмай, пировардида хаммаси шахар ичига кайтишиб дарвозаларни махкамлашди. Шахарда ўз-бошимчалик ва парокандалик ҳукм суриши оркасида вазият янада огирлашган. Хамон Кўкон навкарларидан бир гуруҳ кишиларнинг Хўжанд ва Кўкон томонга кетаётганлигини кўриш мумкин эди. Шу пайтда Асадулла табиб ва Абдулла либосдор шайх Шиблий кўприги томонидан ярадор Мулла Олимкулни замбилда ҳукумат саройига олиб келдилар. У замбилда етган холда «Тошкент фукарolari хафа бўлмасдан уй-жойларига кайтсинлар», деган сўзларни такрорлай берган. Афтидан, у уларни шахар мудофааси билан машгул бўлишга чакирган. Мухаммад Солих Тошкандий хамрохи Эшонхонхожи билан шовкин-суронни эшитиб курул билан масжиддан кўчага чикишса, Чуст хокими Мухаммад Аюб отлиг ярог-аслахалар ва байроқлар хамда минг кишилик отлик аскарлар билан кетаётган экан. Уларга «Каекка кетаётирсизлар?», деб савол берилганда, «Ўруслар Кўкча дарвозаси томон келмокчи, амири лашкар Мулла Олимкул ўша ёкка боришни буюрдилар», деб жавоб берганлар. Шу пайтда бир киши амири лашкар ўлдилар, улар кочиб кетаётир, деб муаррихга гапирган. Шунда Мухаммад Солих Тошкандий Чуст хокимига «Ҳукумат берган тузини» инобатга олиб, душманга карши урушни давом эттириш лозимлигини айтганда, хоким: «Бу муллавачча нималарни гапираяпти», — деб киличи билан унинг бошига урмокчи бўлган. Мухаммад Тошкандий эса чакконлик килиб милтигининг кўндоги билан хоким отининг тумшугига ва орка томонига урганда гандираклаб, оркага кетаётган отларга урилган. Улар вахимага тушиб кочиб колганлар. Муаррих яна бир воқеанинг гувоҳи бўлган. У кўчада кетаётганда чопони ичида киличибор икки кишининг юк ортилган икки отни етаклаб кетаётганликларини кўриб, сўраганда «Бизлар савдогарлармиз, ҳукумат саройига бораётирмиз», — деб жавоб беришган. Аммо Мухаммад Солих Тошкандийнинг шогирдларидан бири отликлар Кўкондан кори Шамсиддин томонидан Мулла Олимкулга уруш харажатлари учун юборилган маблағларни олиб кетаётган Ҳакимхўжа ва Ёкуббойвачча исмли кишилар эканлигини маълум килади. Бу давлат хазинасига тегишли маблағлини англаган Мухаммад Солих Тошкандий хазинани Муса Мухаммадбий деган кишининг уйига куйдирган ва ўгирланишдан саклаган. Шундан кейин Мухаммад Солих Тошкандий бу ҳақда маълумот бериш учун Султон Саъидхон хузурига кетади. У хамрохи Эшонхўжа

билан шайх Шиблий ариги кўпригидан ўтганда «подшоҳлик анжомларини ва ҳар хил нарсаларни» тепасида турган Тўракул деган кишига дуч келган. У киши бу хазинага тегишли нафис ва кимматли буюмларни шаҳар ичига олишда ёрдам беришни муаррихдан илтимос қилган. Бу сўров сарбозлар ёрдами билан амалга оширилган. Кейин маълум бўлишича, хазина моллари қаергадир олиб кетишга тайёрлаб қўйилган экан. Мухаммад Солих Тошкандий Султон Саъидхон дарвозанинг шимолидаги Давлатбой деган кишининг ўрикзорида турганини аниқлаб олади. Мухаммад Солих Тошкандий Султон Саъидхоннинг: «Қаердан келаётирсизлар?», — деган саволига шундай жавоб беради: «Мужоҳидлар ва гоziйлар жамоасига Қўкон дарвозасини беркитдириб, паришонхол ва ҳар томонга қочаётган кишиларни ўз жойларига қайтариб ва яхши сўзлар билан қўнғилларини қўтариб, юракларидаги ҳар турли ваҳима ва хавфни чиқариб, подшоҳликка тегишли турли молларни ва маблағларни талон-тароҳ этишдан холи этиб, маълумот бериш учун ҳузурингизга келдик».

Шунингдек, у сўзининг охирида Тошкент шахрининг «қуршовдаги қўл-оёқсиз (сардорсиз) ва ташналиқда (сувсизликда) қолган халқини озод этишни охири баҳайр бўлишлиги»ни таъминлаб, «яхши ном қолдириш ва буни авлодлар қалбида абадул-абад сақланишини» таъқидлаб ўтади.

Мухаммад Солих Тошкандийнинг бу оташин ватанпарварлик сўзлари Султон Саъидхон ва юкорида айтилган хазинани Қўконга олиб қочишга ҳаракат қилаётган Муфсид Отабек шарбатдорнинг қазабини қўзғатиб юборди. У ўзини тута олмай навқарларга Мухаммад Солих Тошкандийни отиб ташлашни буюрди. «Бизлар ҳам, — деб ёзади муаррих, — қўчани ўртасига тушиб улардан олдин милтиқларимиз билан уларни пешонасини нишонга олдик. Бу ҳолни қўриб турган вилоят катталаридан бири бўлмиш Эшон Мансурхўжа: «Отабек, ҳозир шундай вақтки, фитна-қасодни ва халқни паришонлигини даф этиб ва орқага қайтиб мамлакатдорлик ишлари билан машғул бўлиш дарқордир. Айни бир вақтда подшоҳлик асбобу анжомларини бир ерга тўплаш лозимдир», — деб гапирган.

Шундан кейин йўлга чиқишга отланиб турган Султон Саъидхон «дарҳол отининг жиловини орқага буриб ва қайтиб» Мухаммад Солих Тошкандий ва бошқа кишиларнинг олдига келиб ўзининг кетмаслигини аниқлатди. Шундай қилиб қўрдикки, Мухаммад Солих Тошкандий оташин ватанпарвар, жасоратли ва мард жангчи сифатида ўз она юрти ҳимояси учун ҳеч нарсадан қайтмаган. Унинг Султон Саъидхонни қора қучлар панжасидан ажратиб олиши ва хазина молларини сақлаб қолиши душман қамалидаги шаҳар аҳли учун ҳар жихатдан катта аҳамиятга эга бўлди. Султон Саъидхондан юз ўгириб қочиб кетган қипчоқлар, қирғизлар, айрим Қўкон сардорлари ва навқарлари Қўконга боришиб тахтга янги хонни тайинлаш ҳаракатига тушиб кетдилар. Бу вақтда Тошкент шаҳри амалда Қўкон хонлигидан ажралган ҳолда яшамокда эди. Аммо Тошкент аҳли Султон Саъидхоннинг, юкорида қўрсатилганидек, Мулла Олимкул амири лашқар билан душманга қарши қурашларда бевосита қатнашганини қадрлаб ва ўз содиқлигини изҳор қилиб, уни қайта хонлик тахтига ўтказдилар. «Мамлакат аъёнлари, ашрафлар ва мутасаддилар, ҳусусан Содик Тўра ва уқаси Арслон Тўра, Мулла Солих додхоҳ, Бобожон понсодбоши, Мулла Содик ва Отақули Маҳрам ясовул ва бошқа сардорлар ҳозир бўлишиб, таъзим ила салом беришиб, пешоналарини мазаллати тупроғига суртиб, амал даражалари мақомига яраша ўтиришиб яқдиллик билан Султон Саъидхонни тўрт бурчакли оқ қийғизни устига ўтказиб, юзини қибла томонга қаратиб

кўйдилар. Тўрт жамоа ва қабила бошликлари кийгизни бир бурчагидан, уламо ва фозиллар иккинчи бурчагидан, Содик Тўра ва Арслон Тўра ва бошқа элат бошликлари учинчи бурчагидан, Кўкон сардорлари тўртинчи бурчагидан, Тошкент аъбнлари, ашрафлари ва саркардалари, жумладан Шер Алибий, хаммалари бирданига такриб айтиб, саловот ўкиб, йиглашиб подшоҳликка кўтаришди ҳамда подшоҳлик тожини бошига кийгизишди. Шу онда улар «Муборак бўлсин» дейишиб, табриклашдилар. Султон Саъидхон шарафига зиёфат берилди».

Султон Саъидхон Муҳаммад Солих Тошкандийнинг хизматларини тақдирлаб, шойи тўн кийгизиб шундай деган: «Эшони домулла! Энди давлатга шерик бўлдингиз, хабар олиб турсунлар». Шу равишда Тошкент ўз хонига эга бўлиб, амалда мустақиллигини намойиш этди.

Муҳаммад Солих Тошкандийнинг ёзишича, мазкур воқеа арафасида унинг амакиваччаси эшон Юсуфхўжа Иноғомхўжа читфурушнинг ўгли хонадонидан Мулла Олимкулни ўлиги чиқарилиб, Шайхонтахур кабристонига кўйилган. У ҳам тобутни кўтаришиб борган. Мулла Олимкулнинг жон бериши ва дафн этилишини Аваз Муҳаммад Аттор Хўкандий шундай баён этган: «Киргиз ва кипчоклар вафосизлик килиб, Хуканди латифга кетган кунларида сартия ахолиси замон хонига вафодорлик кўрсатиб, амири лашкар билан қолдилар. (Кипчок ва киргизлар) хиёрати амири лашкарга ҳам маълум бўлди. Бундан дард чекиб (Олимкулнинг) касаллиги яна оғирлашди ва пешиндан кейин унинг рух қушчаси тананинг тор қафасидан халос бўлиб, жаннат оламининг фазосига ўчиб кетди, жонни жон ато қилганга бериб, шаҳодат даражасига етди. Амири лашкарнинг фарзандлари, хотинлари ва тобелари бу ахволни мушоҳада қилиб, мажруҳ қалблари яна махзун бўлди. Сабру қарор жабрини қўлдан бериб, гам ва қайгу тарикасига ўтдилар. Арқони давлат, аъёни шавкат, сартия мамлакатининг ақобиру ашрафлари, Тошкентнинг қаттаю-қичиги ҳамма қайгуга тушиб йигладилар. Уларни кўзларидаги ёшлар дурга ўхшаб оқарди.

Алқисса, ул жамоатнинг нолаю фареди фойда қилмади ва бу дарди бедавога илож ҳам топилмади. Нихоят, фоҳира дунбнинг орият либосини амири лашкар танидан ечиб, охират либосини кийинтирдилар. Арқони давлат ва аъёни мамлакат қайси маконга Мулла Олимкулнинг жасадини кўяйлик, деб машварат қилиб бир қарорга қелолмадилар. Шу маҳал амири лашкарнинг бир неча ишончли кишиси ўзаро маслаҳат қилиб иттифокликда жасадни фозиллар қуёши хазрати Шайх Хованд Тахур мазорида дафн қилдилар».

Бинобарин, Мулла Олимкул қайгу-алам ва ҳурмат-иззат билан жамоа ахлининг барча тоифалари иштирокида қўмилди. Хақиқатан ҳам у ўз халқининг содиқ фарзанди ва жонқуяри эди. У Маллахон вақтидаёқ ўнлаб янги ва анча такомиллашган тўпларни, яроғ-аслаҳаларни тайерлашга қатта эътибор билан қаради. У Рус давлатининг тажовузига қарши олиб борилган жангларга бевосита бошчилик қилди. Уларда қўлга қиритилган ажойиб галабалар унинг номи билан боғлиқдир. Пировардида унинг ўзи ҳам жанг майдонида оғир жароҳатланди ва халок бўлди.

Тўғри, айрим манбаларда Мулла Олимкул фаолиятига доир салбий қарашлар ҳам мавжуд. Аммо ўша даврдаги жуда мушкул сиёсий ва иқтисодий шароитда унинг қилган

ишлари хар кимнинг хам кўлидан келавермас эди. Бунинг учун Мулла Олимкулга ўхшаган ватанпарварлик, тадбиркорлик ва жасорат сингари олий фазилатларга эга бўлиш лозим эди.

Султон Саъидхон кайта тахтга ўтказилганидан кўп ўтмай саркардалар, уламо ва фозиллар, умуман, шахарнинг нуфузли кишилари катнашувида Рус давлатига карши курашда кандай чоралар кўриш масаласи бўйича кенгаш ўтказилди. Кизгин бахслардан сўнг ёрдам сураб Кўконга, Бухоро ва Хива хонликларига элчилар юборишга келишилди. Султон Саъидхоннинг кўрсатмасига биноан, хон саройидаги Мулла Мирза шиговул ва Мулла Юнусхон мунший деган кишиларга юкорида кайд этилган жойларнинг хукмдорлари номига хат тайёрлаш топширилди. Кўконга юборилган элчилар жанг майдонидан кочиб бораётган Кўш парвоначи кипчок (собик Тошкент хокими) ва Мирза Ахмад кушбеги бошчилигидаги навкарларни Пискент ва Курамада учратиб, ердам бериш тўғрисидаги хатни топширганлар. Аммо улар оркага кайтишга кўнмай Суптон Саъид ва Муфсид Отабек шарбатдор номларига хат ёзиб, кандай бўлмасин Султон Саъидни Кўконга олиб келишни, акс холда тахт бегоналарга ўтиб кетишини маълум килганлар. Шу билан элчилар оркаларига кайтишган. Бухорога себзорлик эшон Хакимхужа козикалон бошчилигида хар дахадан тўрт оксокол юборилган эди. Тошкентликларнинг сўрови хон саройида мухокама этилганда бир гурух кишилар балавд овоз билан: «Эвди бизларга хам жиход ва газот килиш фарздир», дейишган. Амир Музаффар хам Тошкентга хамдардлик изхор этиб, мактублар билан элчиларнинг кайтишларига рухсат берган. Аммо амир Музаффар элчшгарга Жиззах оркали кетишни буюриб, унинг хокими эронлик Ёкуб номига хам хат езиб юборган. Элчилар бу ерга келишгавда сухбат вақтида хоким дебди: «Султон Саъидхон Тошкентда камалда турган эканлар, сизлар сог-саломат етиб борганларингиздан кейин айтингларки, у амир Музаффари олийларига кўриниш берсинлар ва зиёратни бажо келтирсинлар. Шундай килинса, хукмдорлик коидаларига риоя килиниб иттифоклик, хамкорлик ва дўстликни юзага келишига бахона бўлади».

Музаффархоннинг жавоб хати хам худди шу мазмунда эди. Хуллас, Бухоро амири биринчи галда Султон Саъидхоннинг бўйсунуши ва шундан кейингина ёрдам бериши мумкинлигини билдирди. Бу аслида Тошкентнинг Бухоро амирлиги таркибига кириши деган сўз эди. Шу боис мазкур масала шахарнинг нуфузли кишилари, жумладан, «Тарихи жадвдайи Тошканд» асари муаллифи катнашувида мухокамага кўйилди. «Бу кенгашда, — деб ёзади Мухаммад Солих Тошкандий, — Кўконнинг баъзи бетамиз акобирлари хамда шайтон, маккор кишилари Отабек шарбатдорнинг Султон Саъидхонни Бухоро амири хузурига юбориш хақидаги сўзини кувватладилар».

Мухаммад Солих Тошкандий сўзламокчи бўлиб турганда Мухаммад Солих додхох унга, кўнглингизга келган гапни ошкора гапираверинг, деган. «Шундан кейин, — деб ёзади Мухаммад Солих Тошкандий, — Султон Саъидхонга савол бердим: «Шахзода, сиз кимнинг фарзандисиз?» — Жавоб бердиларким: «Шахид Маллахоннинг арзанда ва азиз ўглиман». Мен дедим: «Отасига хам, ўглига хам рахмат, бириси адолат ногорасини чалди, иккинчиси эса, газот ва жиход йўлида хизмат кўрсатиб ва яхши ном чиқариб ўзга хукмдорларни хайратга солди. Шахзода бамисоли хонлик хазинасидаги жавхардир, уни бекордан-бекорга кўлдан бой бермаслик лозим. Аксинча, бу кишини этагидан ушлаш бурчимиздир. Хали кўлга кирмаган насиёга ишониб кўлдаги нақдни бериш ярамайди.

Давлатнинг тузини ичган хар бир амалдор ва саркарда унинг гамини емай, хизмат килмай ва ўз вазифасини адо этмай хар томонга караб кочса, фукаролар душманнинг асирига айланиши турган гапдир».

Бу сўзларнинг тагида, агар Султон Саъидхон Бухорога кетса, у вақтда халк олдидаги масъулиятини ва бурчини бажармай катта хатога йўл кўяди ҳамда фукароларни Рус давлати тобесига айлантиради, деган даъво етибди, албатта.

Кенгашда Мухаммад Солих Тошкандий фикрини кувватловчилар ҳам бўлиб, улар шундай дейишган: кўлдаги нарсани хавойи гапга ишониб бериш ва йўк нарсага умид боглаш аклсизликдан, нодонликдан ва кейинги пушаймонликдан иборатдир. Биз хар томонга элчилар юбориб ёрдам сўрадик, энди ёрдам берсинлар ёки бермасинлар, барибир, уруш харажатларини Тошкент ахли ўз бўйнига олиб, нимаики зарур бўлса, етказиб берилади. Шу онда Отабек шарбатдор шайхонтахурлик Мулла Миржалил Гулмирза оксокол углини Бухорога элчи сифатида юборишни таклиф килди. Бунга карши ўларок Мухаммад Солих Тошкандий: — Яхшиси, биздан ярим чакирим масофадаги генерал Черняев хузурига аклли ва тадбиркор элчини юбориб, урушнинг тўхтатилишини ва унинг Чимкентга кайтишини таклиф этайлик, деган. У бу режа амалга ошса, харбий тайергарлик кўриш учун вақтдан ютиш мумкин бўлишини баён килган. Кенгашдагиларга бу таклиф маъкул бўлиб турганда бир гурух «худбин ва жохиллар: — Бизлар русларга бош эгиб ҳеч вақт элчи юбормаймиз, — деб ўринларидан туриб кетишган. Шунда Султон Саъидхон Мухаммад Солих Тошкандийга шойи тўн кийгизиб: «Эшон домламиз хозиржавоб ва ҳамма бобдурлар», — деб мактаган.

Кўп ўтмай Бухородан Искандар отлик бир амалдор олти нафар киши билан келиб Султон Саъидхонга амир Музаффар мактубини топширган. Бу мактуб мазмуни Султон Саъидхон ва шахарнинг нуфузли кишилари катнашган кенгашда мухокама этилади. Унда Султон Саъидхонни Бухорога таклиф килишдан мақсад камалдаги тошкентликларга ва атроф-жойлардагиларга дўстона ёрдам бериш эканлиги ёзилган экан.

Султон Саъидхон мактубни кўлга олиб йигин катнашчиларига дебди: «Эй, камалдаги фукаролар, дин йўлида девор остида етган кишилар, душман укига кўкрагини тутиб турганлар, чанг-тўзонда колганлар, жонларини аямай душман найзаси ва укига калкон бўлганлар, кандай маслахат берасизлар?» Кенгашдагилар яқдиллик билан: «Бизга хозир ниҳоятда огир дамларда ёрдам бериш ўрнига сардорларимизни олиб кетишадиларми, ахир. Биз рахбарсиз коламиз-ку, бошимизни олса олсинларки, лекин хукмдоримизни бермаймиз», — деб жахл ва норозилик билан таркаб кетганлар. Шундан кейин нуфузли кишилардан бир гурухи келиб Султон Саъидхонни Бухорога жўнатишга қарор килдилар. Бундан хабар топган Мухаммад Солих Тошкандий дархол келиб норозилик билдирганда, Бухоро амирининг тарафдорлари «Султон Саъидхон Бухорога бормагунча ёрдам бўлмайди, амир хазратлари эса бу ерга кадам босмайдилар», — деб жавоб берганлар.

Шунда Мухаммад Солих Тошкандий кўнглида ёрдам кўлини чўзиш ниятидаги одам шарт кўймай келаверади, амирнинг эса Рус давлати билан тили бир, деб гапирган. Сўнгра у очикдан-очик: «Давлат тузини ичган амалдорлар ва сардорлар кочсалар, калъани тупрогини ялаб ётган фукаролар, гариблар, бева-бечораларнинг кўллари киёматгача уларни ёкасига ёпишиб, маломат ва таъна остида коладилар», деб чикиб кетган.

Хуллас, Султон Саъидхон 1865 йил 9 июнда, эрта тонгда Мирхамид Мирхалим ўгли бошчилигида 500 аскар ва бир тўп билан Бухорога йўл олди. Бу вақтда душман тўпларининг овози эшитилиб турмоқда эди. Султон Саъидхон кетмасдан бир неча кун илгари рус харбий саркардалари бўлажак хал килувчи жангга пухта тайергарлик кўрдилар. Улар «Туркистон заминига, хусусан, Фаргона, Самарканд, Бухоро ва бошқа жойларга жосуслар юбориб, маълумот тўпладилар ва кўп нарсаларни билиб олдилар».

Айни замонда Тошкентдан Бухорога элчилар юборилганидан хабар топган Черняев амирнинг харбий юриш қилиши эҳтимолдан холи эмас, деб унинг йулини тўсиш учун 1865 йил 17 майда Зангиота орқали бориб, Сирдарё қиргогидаги Чиноз қалъасини эгаллади. Бу ерда 4 чўян замбарак ва бошқа яроғ-аслаҳаларни ўлжа олди. Шундан кейин у ўз аскарлари билан Тошкент остонасида қолдирилган подполковник Краевский бошлиқ харбий қисмга келиб қўшилди. Руслар вақти-вақти билан шаҳарни тўплардан ўққа тутиб турдилар. Чунончи, бир қисм солдатлар шайх Шиблий ариги атрофидаги Азизберди оксоқолга тегишли жойга ўрнашиб, тўплардан қалъани ўқ емирилари остига олди. Буларга қарши шаҳар дарвозалари тепасига ўрнатилган тўплардан жавоб ўқлари отилди. Улар шу даражада мўлжалга аниқ отилдики, душман чекинишга мажбур бўлди. Бу муваффақият учун Султон Саъидхон ўзини кўрсатган ҳар бир тўпчини 100 тангадан пул, биттадан тўн ва қўй билан тақдирлаган эди. Аммо хали қаттиқ жанглар ва талофатлар олдинда эди. Мана шундай хавф-хатарда Мулла Олимқулнинг ўлими ва Султон Саъидхоннинг шаҳарни ташлаб кетиши ватан химоячиларини сардорсиз ҳамда лашкарбошисиз қолдирди. Бунинг устига Бухоро, Кўкон ва Хивадан ҳеч қандай ердам келмади. Айниқса, Бухоро хонлигининг тутган сиёсати душманга қарши курашга бекиес қатта зиён қилди. «Тошкентдан, — деб ёзади Мулла Олим Маҳдумхожи, — одам ва ариза юбордилар. Амири Бухоро буларга гўёки ёрдам ва иноят тариқасида Искандарбек саркардани беш-ўн узун чопон одам ила Тошкентга юборгандан бошқа фойдалари бўлмади. Лекин ёрдам бермоқ умидида Тошкент шаҳрида Хўканд ҳокими бўлиб турган хонзодани (Султон Саъидни) бир неча саркардалар илан Бухорога олдириб кетмоқ бўлдилар. Муддаолари ёрдам бермоқ ўрнига Хўканд тахтини тасарруфига олиб, ўзларига тобе одамни хон қилмоқ эканлар. Бу муддаони жойига қелтурмоқ учун тошкентликларга қанча ваъда қилдилар айлаб, Фаргона ўлкасига мустақил хон маснадида барқарор бўлиб турган ёш хонзода Султон Саъидхонни бир неча улуглар билан Бухорога олдириб кетдилар».

Бухоро хони Музаффархоннинг ўта қалтафаҳмлиги ва нодонлиги орқасида «Тошкент мамлақати беҳоким ва эғасиз қолди. Алқисса, мусулмонлар бесаранжом бўлиб бошсиз қолдилар. Ҳар бир фирқа ўз холича эди. Бунга қўшимча, Тошкент фуқароси қолдирилган бир неча минг хукандлик сарбозларни навбат билан боқардилар».

Қамалда ва ҳаёти қил устида турган Тошкентга Кўкон хонлиги томонидан ҳар жихатдан ёрдамнинг тобора қучайтириб берилиши ҳам фарз, ҳам қарз эди. Аммо у ерда юзага қелган вазият бунга йўл бермади. Хонликнинг юқори табақа вақиллари тахт учун курашга муккасидан тушиб ўзлари билан ўзлари ўралашиб қолдилар. Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандийнинг берган маълумотига қара, 1865 йилнинг 31 майида қипчоқ ва қирғизларнинг сардорлари Сирдарё бўйидаги Сарой деган қишлоқда шахзода Шодибекни хон тахтига ўтказишга қарор қилишиб Кўконга боришади. У ерда улар

Бекмухаммад кипчокни мингбоши лавозимига ўтказиб, хокимиятни қўлга оладилар. Аммо Бухоро амири Музаффар ўзининг вассали сифатида Худоёрхонни Қўкон тахтига ўтказиш учун харбий юришга тайергарлик кўрарди. Шу боис Қўкон хонлигида ўзаро зиддият ва урушлар кизиби, вазият нихоятда огирлашди.

Окибатда камалдаги Тошкентнинг тақдири Бухорода ҳам, Қўконда ҳам ҳукмдорларни ташвишга солмади. Тошкент ахли ўз холига ташлаб қўйилган бўлса-да, лекин душманга қарши жангга шайланиб турди. Рус манбаларининг кўрсатишича, бевосита шаҳар мудофаасида турганларнинг сони 30 минг кишига борган. Аммо шаҳарда айрим кишилар ва гуруҳлар умидсизланиб қочаётганлигини ҳам кўриш мумкин эди. Масалан, Усмон Али ва Ниёз Али понсодбоши қочаётганларида Мухаммад Солих Тошкандий уларга милтик ўқталиб тўхтатган.

Черняев шаҳарни қай тарзда босиб олиш хусусида сафдошлари билан харбий кенгаш ўтказди. Бунда подполковник Абрамов шаҳар деворини тешиб, игу ердан хужум қилишни таклиф этди. Черняев агар бундай қилинса, у вақтда душман барча кучини бир ерга тўплаб хужумни қайтариши мумкинлигини айтди. Унинг фикрича, душман ўйламаган жойдан тўсатдан шаҳарга бостириб кириш галабани таъминлайди. Қўп ўтмай бундай имконият топилди. Чунончи, поручик Макаровнинг бир ўзи девор ташқарисидаги боғлар ва чакалакзорлар орасидан бориб Камолон дарвозасининг деворини ва унинг атрофидаги зовурни текширди. Хатто у ердаги деворда осонлик билан ўтиш мумкин бўлган тор жой борлигини аниқлади. Шундан кейин генерал Черняев шаҳарга Камолон дарвозаси тарафидан бостириб киришни режалаштирди. Дархол деворга чиқиш учун нарвонлар яшашга киришилди, нарвонлардан фойдаланиш буйича машқлар ўтказилди. Черняев харбий кучларни Қўкон дарвозаси томонида у ёқдан-бу ёққа кўчириб ва шаҳарни тўплардан ўққа тутиб, ватан химоячиларини чалғитиб турди. Сўнгра полковник Краевский бошчилигидаги харбий қисми (3 рота ва 4 тўп билан) Қўкон дарвозаси томонида қолдирди ва шаҳарни тўплардан ўққа тутиб туришни буюрди. Айтилган вақтда — 14 июндан 15 июнга ўтар кечаси полковник Абрамов, подполковник Жемчужниковлар кумондонлигидаги 7 рота ва 8 замбаракдан ташкил топган аскарлар аста-секин боғлар орасидан Камолон дарвозаси томонига юрди. Овоз чиқармаслик учун замбаракларнинг гилдиракларига шолчалар ўралди. Бу дамларда Қўкон дарвозаси тарафидан Краевский ватан химоячилари диққатини чалғитиб турди. Бу хийла ўз натижасини берди. 15 июн эрта тонгда рус аскарлари тўсатдан Камолон дарвозаси деворидан ичкарига бостириб киришлари биланок гафлатда қолган сокчилар қочиб қолдилар. Мухаммад Тошкандийнинг кўрсатишича, Киёт махаллалик Қорабадал ва Жонтой деган қимсалар биринчи бўлиб қочганлар. Саросимага тушган тўп боғлиги хиндубачча, қоратегинлик мерганлар ва бошқалар ҳам қочганлар. Шу онда пайдо бўлган муаррихнинг сўзига қараганда, руслар даставвал деворнинг бир киши ўтадиган тор жойидан кириб олишган. Сўнгра Камолон дарвозаси ва деворининг устига чиқишиб, у ердаги тўпни ерга улоқтириб ташлаганлар ҳамда Мухаммад Солих Тошкандий ва унинг атрофидаги кишиларга қарата милтиқлардан ўқ отганлар. Шу пайтда Мулла Исматилла деган бир киши қўлтигидан тўрт бўлак тошни чиқариб: «Биз ҳам чимкентликларга ўхшаб гуноҳкор бўлиб, харом улайликми? Яхшиси, бу заминда гозий еки шахид сифатида ўлганимиз афзал», — деб бакирган. Бу оддий халқнинг ўз Ватанига содиқлигини ифодаловчи далиллардан биридир, албатта.

Камолон дарвозасидан рус аскарлари кириши биланок Абрамов 250 аскар билан девор ёнидан унга томонга кетган кўча бўйлаб боради. Йўлда унга қарши 200 сарбоз 4 замбарак билан хужум қилади. Аммо душман қолиб қелиб замбараклар жарга ташланади. Бундан кейин ҳам Абрамов аскарлари уч жойда ватан химоячиларининг қаршилигини бартараф қилиб, бир неча тўпни ўз жойларидан ағдариб ташлайдилар. Афтидан, Черняев шаҳарни ички тарафидан заифлаштиришни ва саросимага солишни мўлжаллаган. Абрамов ўз аскарлари билан тўғри Корасарой дарвозасига қараб юрган. У бу ердан бозор (Эски Жўва) томонга йўлни давом эттириб, дуч келган баррикадалардаги ватан химоячиларини тор-мор қелтирган. Абрамов бозорга яқинлашганда унга қирадиган икки кўчадаги сарбозлар ногора қалиб ва «Ё, Оллох», дейишиб уларга хужум қилганлар. Душман устун қелиб, кўп одамларни ўлдириб, Кўкон дарвозаси томон йўл олган. Бу воқеалар рўй бераётганда Черняев бутун шаҳарни ўққа тутиб туради. У Абрамов орқасидан майор Делақрани 2 рота ва бир тўп, подполковник Жемчужниковни 2 рота аскар ва 2 замбарак билан жунатган. Мазкур харбий қисмлар ўз йўлида аравалардан, ходалардан ва бошқа нарсалардан ташқил этилган баррикадалардаги ватан химоячилари билан жанг қилдилар. Улар тарқок холдаги шаҳар химоячиларига бирин-кетин зарба бериб, кўчаларни тўсиқлардан тозалайдилар. Шаҳар ичида юз берайтган жанглар вақтида Кўкон дарвозаси томонида ҳам ўруш кетаётган эди. Бу ерда девор ташқарисида полковник Краевскийнинг 3 рота ва 4 замбаракдан иборат аскарларига қарши 5 минг кишилик ватан химоячилари хужум қилдилар. Каттик жанглардан кейин ватан химоячилари шаҳар ичига чекинаётганда улардан анча одамлар ва отлар Анхор сувига қўқиб ҳалок бўлади. Подполковник Абрамов, майор Делақра ва подполковник Жемчужников аскарлари шаҳардан қелиб қалъани босиб олиб, Кўкон дарвозасини очадилар. Шундан кейин Краевскийнинг харбий қисми шаҳар ичига қиради. Гарчанд Кўкон дарвозасини Жемчужников харбий қисми эгаллаган бўлсада, ватан химоячилари унга ўт қўйиб юборганлиги орқасида чиқиб кетишга мажбур бўладилар. Кейинги жанглар Анхор (Урда кўприги) атрофида давом этди. Муаррихнинг гувоҳлик беришича, рус аскарлари баланд товуш билан «ур-ра», деб тўрт томонга милтик отишиб, йўлларида учраган одамни олдидан ва орқадан отиб кетаверганлар. Мулла Мухаммад Юсуф деган кишининг таклифи билан катта кўчанинг олд томонини аравалар билан тўсишга киришилади. Бу пайтда Мухаммад Тошкандийнинг дўстлари — Абдулраззоқнинг оғзига, эшон Хожихоннинг томоғига душман ўқи тегиб ҳалок бўладилар. Муаррих гозийлар ва сарбозлар билан Анхор кўпригининг гарб томонини аравалар билан тўсиб баррикадалар бунёд этишга бошчилик қилади. Бу вақтда кўприкнинг хар икки томонида дўконлар бор эди. Бир вақт «ўруслар икки томондан қичқиришиб ва «ур-ра» дейишиб, бирданига милтиклардан отавердилар. Юракли, дадил гозийлар кўркмасдан Домулла Фозил охунга қарашли дўконларнинг иккинчи томонига ва масжидга ўрнашиб, милтик отиш учун дўконларнинг деворларини тешиб, жангга тайёр турдилар. Уруслар то тўпларини жойлаштиргунга қадар дўкон ичидан уларга қарши ўқлар отавердилар. Натижада ўруслар тўпларини отолмай йиқилавердилар. Пировардида, тўплардан шунчалик кўп ўқлар отилдики, дўконларнинг деворлари илматешик бўлиб кетди. Бир ярим соатлик жангдан кейин ўруслар ўзларини Ўрда дарвозаси тарафига тортдилар».

Шу пайтда дин пешволарининг вакиллари гозийларни жангга отлантиришда жонбозлик қилдилар. Масалан, шайх Абу Халим Урда тўгонининг устига чиқиб кўлидаги таёгини

ерга уриб ва ўруслар томонига ўкталиб, «Кофирларни ўлдиришлар», деб кичкириб, Кўкон дарвозаси томонига югурган. Душманнинг унга милтик ўкталишига карамай тикка туриб олган ва каттик жарохатланган. Шу холда у киши «икки кўзларидан ёш окизиб ва кулимсираб ҳамда такбир, саловат ўкиб, гозийлар ва мужохидларга: «Мени кўйиб, душманларни ўлдиришлар», деган.

Ватан химоячиларининг каттик каршилиги туфайли душман Кўкон дарвозасини ташлаб чикиб, шайх Шиблий аригидан ўтган. Сўнгра улар Сўлтон Саъидхоннинг Давлатбой ўрикзоридаги чодирларидан асбоб-анжомлар олганлар. Бу чоғда ватан химоячилари Кўкон дарвозасини ва унинг атрофидаги дўконлар ичидаги колган нарсаларни олишган ва Шайхонтахурга келтирганлар. Шундай қилиб, душман Кўкон дарвозасидан суриб чиқарилди. Бу вақтда рус харбий қисмлари шаҳарнинг икки жойида, хусусан Камолон дарвозасида ва Давлатбой ўрикзорида тўпланган эди.

Шаҳарнинг ички ва ташқи томонларида олиб борилган жанглар орқасида қўрилган катта талофатлар ҳамда ҳеч қаердан ёрдам келмаслиги, огир иктисодий аҳвол, сувсизлик ватан химоячиларининг тинқасини қуритиб борди. Айниқса, айрим сардорларнинг ўз аскарлари билан кетиб қолганликлари умидсизликни қучайтириб юборди. Хусусан, Солих Тўра ва Арслон Тўра Бухорога кетишга аҳд қилдилар, қўқонлик сардорлар ва сарбозлар эса ўз юртларига отландилар. Бу ҳам камдек, шаҳардаги бир гуруҳ «қурқок, мунофиқ ва фитначи» нуфузли кишилар ҳам бола-чақалари билан шаҳар дарвозаларидан чиқиб кетдилар.

Рус аскарлари Кўкон дарвозасидан чиқиб катта қўча билан Имом Хасанхон ва Саъид Махмудхон ўгли Юсуфхон масжидлари ичига ўрнашди. Улар бу ердан тўплардан ҳар томонга ўқ отиб турдилар. Оқибатда маҳаллаларда ёнгин чиқиб, одамлар бошқа жойларга кетишга мажбур бўлди. Анхор суви атрофидаги дўконларга ҳам душман томонидан ўт қўйилган эди. Бу ердаги ёнгин ўчирилгандан кейин олтига рус ва татар ўликлари топилган.

Маҳаллий ва рус манбаларида шаҳар мудофаасини бевосита қим бошқарганлиги ҳақида аниқ маълумотлар учрамайди. Муҳаммад Солих Тошкандийнинг сўзича, бу ишда қўпроқ мударрис Муҳаммад Солих додхоҳ катта ўрин тутган. Бу табаррук зот хонлик вақтларида ҳам Тошкентнинг сиёсий ҳаётида етакчилик қилган.

Муҳаммад Солих додхоҳ Чуқурқўприқда себзорлик қози эшон Махдумхўжа, Синчикли маҳаллалик эшон Валининг ўгли Сиддик Махдум, Қукча дарвозасидан Ражаб Муҳаммад аълам, Самарқанд дарвозасидан Қозокбий авлоди ва Бадал Муҳаммад, Муҳаммад Солих Тошкандий ва бошқа нуфузли кишилар қатнашувида қенгаш ўтқазиб, муҳим қоралар амалга оширилди. Хусусан қўчаларнинг оғзи аравалар, ҳодалар ва бошқа нарсалар билан тўсилиб, баррикадалар қурилди ҳамда ватан химоячилари масжидлар ичига ўрнашиб олган рус аскарларига қарши бирданига ҳужум қилдилар. Улардан қўп кишилар душман ўқидан ҳалок бўлди. Аммо галабага эришилиб, қурол-аслаҳалар ўлжа олинди. Шу онда Кўкон дарвозаси томондан, деворнинг пасткам жойидан рус аскарларининг қелаётганлиги ҳақида хабар олинди. «Уларга қарши, — деб ёзганди муаррих, — Тошкентда истикомат қилувчи қўқонлик Абдурахим ясовулбоши дарҳол ўспирин йигитларни ҳамда шаҳарнинг юракли, дадил гозийларини ва мужохидларини бир ерга туплашни буюрди. Уларнинг орасида Мир Юсуф Мирсултон боғбон ўгли, Умархон

Тўраҳон ўгли, Нормухаммад ва Мулла Алишер Мухаммад Хусайн мерган ўғиллари, Муллажон Мусо Мухаммад Алибобо подачи ўгли, Мусо Мухаммад понсоқдоши Серқабой ўгли, Розикбой ва бошқа қиётликлар бор эди. Улар мохир мерганлар сифатида ном чиқарган кишилар ҳисобланиб, Жарбошидаги ховлиларга ўрнашиб олиб девор тешиқларида душманга қарши ўқ отдилар». Натижада рус аскарлари деворнинг пасткам жойидан шақарга қира олмасдан тўплардан шу даражада ўқ егдирдиларки, ҳамма ёқни тутун ва қанг-тўзон босиб кетди. Улар бу ҳолдан фойдаланиб, аравалари ва туялари билан муқофани ериб ўтмоқчи бўлдилар, лекин мерганлар бунга йўл бермадилар. Ёмгир ёғишига қарамай ўша ердаги жанг икки кун давом этиб, охири душман ўз мақсадига эриша олмай Қамолон дарвозасига қараб кетиб, Хожа Алам-бардор атрофида турган рус аскарларига бориб қўшилдилар.

Бир рус манбасида шақар ичидаги урушларнинг бири шундай изоҳланган: «Баррикадалар барча қўчаларда ва қоррақаларда юзага келди. Ёнг қаттиқ қаршилиқ Ўрдадан бозорга бориладиган қўчада қўрсатилди. Артиллерия бошлиги Иванов бошчилигидаги 50 аскар ўша қўчада замбараклардан ўққа туталди. У биринчи учраган баррикадага найза билан ҳужум қилиб тугши қўлга қиритди. Аммо Иванов баррикадани олиб ташлаётган-да унга қарши иккинчи баррикададан тўплардан ва қонадонлардан ўқлар отилди. Шундан кейин баррикадани иккинчи маротаба ишғол этишга тўғри келди. Қўқон дарвозасидан ўша қўчага бир қақирим масофага келтирилган замбараклардан кечаси билан ўқлар отилди».

Шундан кейин ватан ҳимоячилари Қамолон дарвозасида ва атрофқойларда, Ўрдада жангларда ҳалок бўлиб, қўчаларда етган шақарликлар жасадини қўмиш билан шугулландилар. Улар орасида Мухаммад Солиқ Тошқандийнинг шогирдлари ҳам бор эди. Раҳмат ариги бўйидаги пастликда «икки наманганлик навқарнинг икки рус ақарига ёпишиб, тўрт ўлик гуёки икки ўлик бўлиб етганлиги» яққам-яққам жанг бўлганидан далолат берарди. Султон Саъидқоннинг собиқ қароргоҳида ҳам қозийларнинг жасадлари қалашиб етарди.

Ҳуллас, рус аскарлари шақар ичига бостириб қирганларида Ўрдада ва унинг ташқи томонларида жуда қўп одамлар шақид бўлдилар, лекин уларнинг аниқ сони ҳақидаги маълумотларга эга эмасмиз.

Гарқанд шақарда ниқоятда мушқул ва оғир вазият вужудга келиб, саросима ва вақимага тушиш қўзга ташланган бўлса-да, душманга қарши қурашни давом эттириш тарафдорлари оз эмас эди. Ҳатто айрим юқори табақа вақиллари Ватан мустақиллиги учун ҳеч нарқасини аямагандилар. Масалан, яққабозорлик Қосимбой деган киши бир ҳуржун қумуш танга келтириб, ҳалойиққа: «Қимқи уруш ва газотни давом эттирса, бир ховуқдан танга бераман», — деб ташвиқот юргизган. Одамлар бу тангаларни олиб Ўрдадаги рус аскарларига қарши жангга қиришганлар.

Шу пайтда бирин-қетин бир гуруҳ рус аскарлари «Урушни тўхтатинглар, себзорликлар, бешоқчиликлар ярашиш сулқини туздилар», — дейишиб, ватан ҳимоячиларини тиинчлиққа қақирганлар. Аммо Ўрда атрофидаги қозийлар бу ҳийла-найранг бўлса қерак, дейишиб, уларни ўққа тутганлар.

Бир вақт рус аскарларининг бир қисми Қамолон дарвозаси томонидан келиб Бешоқ

дарвозаси оркали шаҳарга кирганлиги хақида хабар олинади. Ўрдадаги гозийлар дархол у томонга боришиб, душман билан жанг қилиб, кейин икки томон ҳам ўз жойларига қайтган. Шундан кейин ҳам қалъа деворининг пасткам жойларидан руслар себзорликлар билан бешогочликлар урушни тухтатганликлари ва сулх тузганлиги тўғрисида бақириб гапирганлар. Бу вақтда урушни давом эттириш тарафдорлари Мухаммад Солих Тошкандий ва бошқалар бошчилигида жангга шайланиб турардилар. Аммо русларнинг сулх тузилганлиги хақидаги хабарини аниқлаш учун Косимбойваччани Мухаммад Солих додхох хузурига жўнатадилар. Дархақиқат, шаҳарнинг юқори табақалари орасида тинчлик сулхи тузиш ва бўйсунуш тарафдорлари кўпаймоқда эди. Аммо Мухаммад Солих додхох кенгаш қақириб, жангни бир томчи қон қолгунча давом эттиришга даъват қилди. У жамоа ақли хузурида шундай деган: «Дин учун жонбозлик кўрсатиб қурашаётганлар ҳаром билан қок ўлимнинг фарқини яқши ақглайдилар. Қофирлар қанчалик ҳийла-найранглар қилиб ярашиш ҳусусида ваъдалар бермасинлар, қарибир, гозийлар жанг қилишга тайёрдирлар. Буни ҳалойиққа тушунтириш қинақам уламоларнинг бурқидир». Мухаммад Солих додхохнинг бу сўзлари ватан ҳимоячиларини руҳлантирди. Улар йигиндан қикишлари биланок душманга қарши ҳужум қилдилар. Натижада «бир қанча қишилар ҳалок бўлдилар ёқи жароҳатландилар».

Гапнинг сирасини айтганда, Тошкент ақли қўлидан қелганича ва имқони қорича мустақилликни сақлаш учун қурашди. Рус асарлари бостириб қирганда ҳам «Тошкент қуқароси икки қечаю қундуз қофирлар билан урушиб, уларни Масқиди қаланд ҳонақосига қамадилар. Бир қеча-қундуз ақли ислом уларни муқосара қилиб, ҳонақох атрофини ёқмоққи бўлдилар. Қофирлар бундан хабар тоқиб, Эски Ўрдага ўтдилар ва шу йўлда бир неча мақалларни ёндириб юбордилар. Шаҳарга шўришу гавго тушди...»

Черняев эса ярашиш сулқини тузиш ва урушни тўхтатиш йўлларини тинимсиз излади. Қунқи унинг ҳарбий қучи шу даражада қатта талоқатга уқраб заифлашган эдиқи, агар четдан ҳарбий ёрдам қелганда уларнинг тор-мор қилиниши аниқ эди. Шунинг учун ҳам шаҳарнинг илқор ва билимдон қишилари ташқи ёрдамга кўз тикқан қолда урушни давом эттиришга қаттиқ бел боқлаган эдилар. «Улар, — деб таъқидлайди муаррих, — урушни ҳозирқидек давом эттирсак, шоёқим, Қоразм, Бухоро, Фаргона ва Тошкент вилоятига тегишли атроф-қойлардан ёрдам қелиб қолса», — дейишиб, умидларини узмадилар.

Шаҳардақи уруш тарафдорлари Мухаммад Солих додқохдан маслақат олиб иш юрийтишга қарор қилдилар. Бу табарруқ зот йигинда шундай деган: «Тошкентликлар очликқа, сувсизликқа, ташналикқа ҳамда Қалокатга ва талоқатларга қарамай урушни давом эттириб, шаҳарни ўз қўллариди сақлаб турибдилар. Қозирда гозийлар, етим-есирлар, очлар ва ташналар номидан ёрдам сўраб Қировқи қалъасидан тортиб Қурама, Қиноз, Қўжанд, Қиззах, Самарқанд, Бухоро, Қўқон ва Фаргона ерларига ҳатлар юбориш зарур». Бу тақлиф дарқол маъқулланиб кўрсатилган қойларнинг ҳуқмдорлари номига ҳат тайерлаш мунший Мирза Юнусқон Мулла Бобожон ўғлига топширилди. Шу равишда-50 дан ортиқ ҳатлар тайерланган эди. Уларда ёрдам сўрашдан булақ нималар дейилгани номаълум. Аммо ўша йигинда шундай бир оқир вазиётда қофирларга қарши қурашга ёрдам бермаслик айбдорлар шаънига қиёматгача таъна, нафрат ва лаънатлар айтилиши ҳамда тарихларга ёзилиб, авлодлар томонидан қаттиқ қораланиши хақида фикрлар баен этилган.

Қўп ўтмай ватан химоячиларининг умидини пучга чиқарадиган воқеа юз берди. Руслар Ўрда ичидаги порох ва курол-аслаха сакланадиган махфий омборни айрим хоинлар ёрдамида аниқлаб, 50 га яқин катта замбарак ўқи ва бошқа портловчи моддалар воситасида остин-устин қилиб ташлаганлар. Портлаш шу даражада дахшатли ва ваҳимали бўлганки, «бамисоли киёмат-қойим» юз берган. Шу тариқа, ватан химоячилари ярог-аслаҳадан ҳам махрум бўлдилар. Бунинг устига Камолон дарвозасидан бостириб қирган душман кучлари тўпларини Шайхонтахур, Бешогоч ва бошқа даҳаларга қўйиб, таслим бўлинмаса, шаҳарни остин-устин қилиб ташлашларини маълум қилган.

Хуллас, четдан ёрдам келмаслиги, ярог-аслаха омборининг портлатилиши, очлик, сувсизлик, бош сардорсизлик ҳамда қўрилган катта талофатлар ва бир гуруҳ кишиларнинг хоинлиги — ҳаммаси бир бўлиб, пировардида, душманнинг галаба қилишига олиб келди. Аммо қўрсатилган сабабларга қарамай, шаҳар халқи ўз она юртининг мустақиллигини саклаш учун нимаки зарур бўлса, шунини бажонидил бажарди. Жангларда шаҳар қонга беланди, ўт ичида ёнди.

Рус аскарлари 16 байроқ, 48 мис ва 16 чўян замбараклар ва бошқа ярог-аслаҳаларни ўлжа олдилар. Улардан жангларда 25 киши ўлдиридди, 118 киши жароҳатланди. Шубҳасиз, бу ерда халок бўлганлар сони қамайтирилиб қўрсатилган, чунки олдинги саҳифаларда шарҳланган жангларда душман тарафида ҳам қўп кишиларнинг халок бўлганлари турган гап. Буни маҳаллий манбалардаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди.

АХДНОМА ТУЗИЛИШИ ВА «ТОШКЕНТ ХОНЛИГИ» ХУСУСИДА

Икки томондан отишмалар тўхтатилгандан кейин шаҳар катталари Мухаммад Солих додхоҳ бошчилигида генерал Черняев ва аскарлари жойлашган Камолон дарвозаси томонидаги Хожа Аламбардор деган жойга тўпланишди. Улар орасида Эшон бузург Хужа Козининг ўғли Аҳмадхўжа муфти ва бошқа нуфузли одамлар ҳам бор эди. Бу кишилар Мухаммад додхоҳга: «Ноиттифоклик бизни бу аҳволга солиб қўйди», — деб гапирганлар. Қўп ўтмай келган генерал Черняев «аввало Ҳакимхўжа қозикалондан бошлаб Абулқосимхон эшон, Мухаммад Солих додхоҳ ва бошқа уламо, фузалар, ақобир, савдогарлар ва сардорлар билан бирма-бир, алоҳида қўл бериб қўришиб, хол-аҳвол сўрашиб, бир-бирларининг исмларини айтиб, сўнгра ваъда-аҳду паймонни ва ярашишни ўртага қўйди».

Бу йигинда катнашган Мухаммад Солих Тошкандий воқеанинг жонли гувоҳи сифатида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Буларга қўра, аҳднома беш нусхада тузилиб, бири генерал Черняевга топширилган, қолган тўрттаси Шайхонтахур, Бешогоч, Қўкча ва Себзор даҳалари вакилларига топширилган. Аҳднома нусхаларига шаҳарнинг атоқли кишиларининг муҳрлари босилиб, имзо чекдилар. Шунингдек, генерал Черняев ҳам ўз имзосини қўйди. Шу аснода Мухаммад Солих додхоҳ Черняевнинг имзоси муҳрсиз қўйилганлигига эътиборни жалб қилиб: «Муҳр босилмаган аҳднома ҳақиқий хисобланмайди», — деган. Аммо генерал Черняев муҳрсиз имзо чекиш Россияда расм

бўлиб, конуний ҳисобланишини айтган. Мухаммад Солих Тошкандий ўрнидан туриб ўтган замонларда ҳам васикалар ва ахдномалар муҳрсиз имзо чекилганлигини маълум қилган. Шундан кейин Мухаммад Солих додхоҳ индамай адаши Мухаммад Солих Тошкандийни уз ҳузурига чакириб: «Бу ахдномани бошдан-оёқ уқиб беринг», — деган. У буни эшитгандан кейин: «Ахдномани зехн ва диққат билан ўқиб хотирангизда саклангким, биз дунёдан ўтгандан кейин балким сизларга керак бўлиб қолиши мумкин», — деб гапирган.

Ахднома мазмуни куйидагилардан иборат бўлган: «Ок подшо ва унинг вакили генерал Искандар Черняевнинг фармони бўйича Тошкент аҳолисига шуни маълум қиламизки, улар Оллоҳ таолонинг хоҳиш-иродасига мувофиқ Мухаммад пайгамбар динини каттиқ ушлаб, шариат конунларидан бир қарич ҳам орқага чекинмасинлар. Уларнинг барчаси шу ўлканинг фойдаси ва манфаатлари учун ҳаракат қилсинлар. Беш вақт намозни ўз вақтида адо этсинлар, мулалар доимо мактабларга боришиб, Мухаммад пайгамбар динини тарғибот қилсинлар. Ўқувчиларнинг бирор соати ҳам бекорга кетмасин, мулалар болаларни мактабларга жалб қилиб бекорчиликка йўл қўймасинлар. Қерак бўлса, каттиқ чоралар қўриб болаларни мактабларда ўқишга мажбур этилсин. Борди-ю, ота-оналар болаларнинг ўқишларига аҳамият бермасалар, у вақтда раис ёки қозикалон ҳузурига чакиртирилиб шариат асосида каттиқ жазолансинлар. Бу диёрнинг аҳолиси вақтларини беҳудага ўтказмай ўз ишлари билан шугуллансинлар, савдогарлар эса савдо-сотикни давом эттирсинлар.

Ислом дини бўзани ва арокни ичишни, бемаъни ўйинлар билан шугулланишни ёки ахлоқсиз бўлишликни ман этади. Шу боис шариатга зид ҳар қандай янгиликлардан сакланиш лозим.

Тошкентдаги барча бой ва камбағал табақалар юқорида шарҳланганларни сўзсиз бажаришлари шартдир. Шаҳардаги уйлар, боғлар, яйловлар, сув тегирмонлари ўз эгалари ихтибрида қолдирилади.

Рус солдатлари аҳолидан ҳеч нарса олмайдилар. Туб аҳолидан аскарлик хизматга кишилар олинмайди. Ҳарбий кишилар бирорта хонадонга қўйилмайди, борди-ю бундай ҳол юз берса, дарҳол хабар берилсин, айбдорлар жазоланади. Ок подшоҳ бизга катта гамхўрлик қўрсатди, шунинг учун биз унинг соғлигини ҳудодан сўраб дуо қилишимиз керак.

Агар бирор юшса бир кишини ўлдирса ёки савдогарлар молини таласа, у вақтда айбдорлар рус конунлари асосида жавобгарликка тортилади. Агар бир одам ўзини ўзи ўлдирса, у вақтда унинг мол-мулки меросхурига берилади ва ҳеч нарса олинмайди. Мен, губернатор Искандар Черняев, сизларни бу йилги солиқлардан озод қиламан, кейингиси Буюк Ок подшоҳимиз хоҳишлари бўйича белгиланади. Уйлайманки, сизларга бундан ҳам зиёд гамхўрлик қилинади».

1865 йил 1 июлдан бошлаб қучга қирган мазкур ахдномадаги шартлардан қўриниб турибдики, биринчи навбатда, ислом динини каттиқ ушлашга, шариат қоидаларига сўзсиз риоя қилинишга ва мактаблар фаолиятини сусайтирмасликка алоҳида аҳамият берилган. Шунингдек, халқнинг мол-мулки ва дини дахлсизлигини саклаш муҳим ўрин эгаллаган. Умуман айтганда, ахдномада миллий анъаналар ва урф-одатлар химоя этилиб, маҳаллий турмуш тарзининг софлиги муҳофаза қилинганлиги диққатга сазовордир. Фикримча, генерал Черняев ахдномани тузишда шаҳар катталарининг талабларига ён босган. У

кандай бўлмасин урушни тўхтатишни ва галабани кўлдан бой бермасликни кўпроқ уйлаб иш юритган. Шунинг учун ҳам у шаҳарни бир йил давомида солиқлардан озод этган. Бундан ташқари, у бир канча чораларни ҳам кўрди. Чунончи, у ахдномага имзо чекилгандан кейин Ҳакимхўжа козиқалонга, Абулқосимхўжага, Мухаммад Солих додхоҳга, тўрт даҳанинг оксоқолларига зар ёқали чакмонлар кийгизди. 1865 йил 12 июлда, жума намозидан кейин генерал Черняев «Ҳакимхўжа козиқалоннинг уйига бориб, унга сон-саноксиз хадялар бериб хурсанд килди. Сўнгра Регистон растасига бориб, одамларга ва гадойларга тангалар сочди, мажрухларга ва жароҳатланганларга тиббий ердам берди». Шундан кейин генерал Черняев ўз аскарлари билан Хожа Аламбардордан кўчиб Чихил духтаронга (ҳозирги Шимолий вокзал атрофида) ўрнашди.

Икки кундан кейин генерал Черняев халқ кўлидаги курулларни топширишни буюрди. У Эшонқули додхоҳ мадрасасига кириб муллавақчаларга ўқишни давом эттиришларини буюрди. Сўнгра амири лашқар Мулла Олимкул қабрини зиёрат килди. Черняев Кўқалдош, Бекларбеги ва бошқа мадрасаларни ҳам айланиб чиқди. У урушда шикастланган ёки ўт тушган масжидларни, ховлилар ва дўконларни тузатиш учун Ҳакимхўжа козиқалонга кумуш тангалар берди. Аммо бу киши тангаларнинг бир қисмини бир неча одамларга бериб, кўпини ўзига олиб қолган. Буни кўрган Черняев яна маблағ ажратган ва сарфлашни бошқа ишончли кишиларга топширган. Маълумки, Тошкентда ва ўлканинг бошқа шаҳарларида урушларда асирликка олинган ёки кўчманчилар томонидан олиб келинган бегона миллат вакиллари қул сифатида ишлатилган. Генерал Черняев шу хилдаги кишиларни озод қилиш ҳақида фармон берди. Бу масалани халқ этиш учун шаҳарнинг катталари кенгаш ўтқизишиб, сарфланган пулни қайтариш шарти билан қулларни озод қилишга рози эканликларини айтдилар. Аммо Саъидазимбой сўз олиб, савдогарлар ва шахсан ўзи қулларни озод этиш тарафдори эканлигини изҳор қилди. Шундан кейин кенгаш катнашчилари Саъидазимбойни бир бурчакка олиб, дейишибди: «Бу вилоятнинг харобалиги қаммадики, сен уни яна вайрона бўлишига сабаб бўлсанг. Биласанки, Тошкент барча шаҳарларнинг устун ва шон-шухрати эди, лекин унинг ҳозирги ҳолга тушишига сен сабаб бўлдинг. Бунинг учун халқнинг лаънати, ҳақорати ва таънаси қиёматгача сенинг ва авлодларинг бўйнида қолади».

Кенгаш катнашчилари кўнгиллари хира ва ранжиган ҳолда таркаган. Қулларни озод қилишда биринчи бўлиб отилиб чиққан Саъидазимбойнинг генерал Черняев номига ёзган хатида шундай дейилган: «Мен кўп йиллар мобайнида савдо билан Россияга катнаб, оқ подшоҳ марҳаматининг гувоҳи бўлиб билдимки, менга ўхшаган Россия фуқаролари ўз қўлларидаги қулларни озод қилганлар. Ҳозир мен ҳам биринчидан худо йўлига, иккинчидан оқ подшоҳга итоаткорликни намойиш қилиш ва сизга ҳурматимни изҳор этиш учун ўз қулларимни (5 кишини) озод қилдим». Шунингдек, Саъидазимбойнинг таъсири ва ташвиқоти остида унинг қариндошлари Оллохнурбой Мухаммадбеков, Мир Солихбой Бахтибоев, Бекназар Улугбеков, Эшонбек Содикбеков ва бошқа кишилар ҳам қулларини озодликка чиқарганлар. Бу йўлдан бошқа савдогарлар ҳам борганлар. Генерал Черняев яҳудийларни ажратиш учун жорий этилган маҳсус бош қийимини қийиш ва белини ип билан боғлаб юриш тартибини ҳам йўқ қилди. Рус харбий маъмурияти Саъидазимбой Мухаммадиевнинг хоинлик хизматини инобатга олиб, муқофотга тавсия этди. Шаҳар бўйича 40га яқин қуллар озод қилинди.

Генерал Черняевнинг Тошкент ахлига кўрсатган меҳрибонлиги, гамхўрлиги ва инсонпарварлиги кўзбўямачилик ҳамда найрангбозликдан иборат эди, холос. У бу ишларни шаҳарда ўз мавқеини мустаҳкамлаш ва халқни чалғитиш учун қилган эди. Аслида Черняев ўта шафқатсиз, золим ва миллатчи киши эди. У айтар эдики, ўзбекларни ва бошқа маҳаллий халқни «тўн қийиб юрганликларининг ўзи учун ҳам уриш керак». У ўзининг бу шioriга амал қилиб босиб олинган жойларни, жумладан Тошкентни қонга беллади ва вайронага айлантirdи. Гарчанд Черняев Тошкентни ўз ҳукуматининг ижозатисиз эгаллаган бўлса-да, лекин бу иш мамнуният билан қарши олинди. Шахсан император Александр генерал Черняевни бриллиантлар қадалган қилич билан мукофотлади. Тошкент урушида ўзини кўрсатган майор Вулфeрт, юзбоши Иванов ва бошқалар ҳам мукофотга тавсия этилди.

Тошкентнинг босиб олиниши жаҳонда, айниқса, Англия ва Туркияда норозилик ҳамда шов-шув кўтарилишига олиб келди. Матбуотда Рус давлатининг пировардида Хиндистонга бостириб қириши мумкинлиги ҳақида турли хабарлар босилди. Натижада бу ҳол рус ҳукумати ташқи сиёсатини анча мураккаблашишга олиб келиши эҳтимолдан холи эмас эди. Шу сабабли ҳам генерал Черняев ўйламай қилиб қўйган қалтис ишини оқлаш ва жаҳон шов-шувини юмшатиш мақсадида гўё Тошкент ихтиёрий равишда рус қўшинларига бўйсунганлиги борасида ҳужжат уюштиришга қиришди. У шаҳар қатталарини тўплаб аҳоли номидан қуйидаги мазмунда хат тайёрлашни буюрди: «Неча қонлар ва йиллардан бери Туркистон заминида Фарғона хонлари ҳукмронлик қилиб фуқароларга қўп жабр-зулм ўтказган... Улар қот, хирожни шариат асосида олмасдан ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар, қадимги урф-одат таомилдан воз кечиб, қўп йиллар мансаб учун қатта қишиларни ўлдириб, фитначи ва игвогарлар сўзига амал қилганлар. Ўртада ноҳақ қонлар тўқилиб, улар шариатга ва уламолар сўзларига амал қилишдан бош тортдилар. Фарғона ва Туркистон заминида қўп вақтлар ва қўпинча қипчоқ, қирғиз ва қозоқ бебошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус сардорлари ва аскарларини олиб келиб уларга шаҳарни топширдик».

Қўрииб турибдики, тошкентликлар бўлиб ўтган барча жанглар ва талофатларни инқор этиб, ихтиёрий равишда рус аскарларига бўйсунганликларини тан олишлари лозим эди. Мазкур хатнинг мазмуни биддирилгандан кейин шаҳар қатталари хайрон бўлиб турган пайтда Муҳаммад Солиҳ додхон шундай жавоб берган: «Бизлар воқеа ва ҳодисаларни берқитмасдан маълум қиламизки, Тошкентдан Окмасжидгача ва бу ердан Гулжагача бўлган шаҳар ва қалъалар Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қўлга қиритдилар. Уруш қўпинча кечаси ва тўсатдан олиб борилди. Тошкент шаҳри зулҳижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг 12-сигача, яъни 42 кун давомида сувсиз, озик-овқатсиз қолдирилди. Мулла Олимқул шаҳид бўлгандан кейин сардорсиз қолди. Бухоро, Хоразм ва фарғоналиклар ердам бермадилар. Тошкент фуқароси дини, миллати ва Ватани учун қаттиқ туриб, уруш ва талашни давом эттириб, сешанба қуни ярим кеча ўтгандан кейин шаҳарга яқин рус аскарлари Хиёбон дарвозаси ва қалъанинг девори устидан фуқаро уйқудалиги чоғда шаҳарга қирди. Шундан кейин яна урушга қиришиб, пайшанба қунигача икки кеча-қундуз урушиб турдилар. Бу ўртада қўп иморатлар, дуконлар ва уй-жойларга ўт тушиб, оч, ташна, сувсиз қолди яққа-ма-яққа уруш бўлиб, охирида яраш сулҳи тузилди».

Хақиқий ахволни ақс эттирувчи бундай жавоб генерал Черняевнинг газибини кўзгатди. У Мухаммад Солих додхоннинг сўзига кўшилувчи кишиларнинг бир тарафга ўтишларини буюрди. Шундан кейин шаҳар катталаридан олти киши, жумладан Халимбой Мирза, Бердибой саркор, Мулла Мирза Охун, Мулла Музаффар хўжа, Мулла Азим Файзбойвачча, Мулла Куш исми кишилар Мухаммад Солих додхонни қувватлаб кўрсатилган томонга ўтдилар. Бу кишилар ва Мухаммад Солих додхон дархол рус аскарлари томонидан ураб олиниб, қамолга жўнатилган. Бу ҳол йигиндаги шаҳар катталарига таъсир этган бўлса керак, улар генерал Черняев тавсия этган ахдномени тузишни Абусаттор Қорабош ўглига топширдилар. Бу киши «Черняев тавсия этган сўзларни бошидан охиригача кўчириб бўлгандан кейин шаҳарнинг нодон, ақлсиз катталари ва савдогарлари мухрларини босиб, имзоларини чекиб, унга топширдилар. Черняев ахдномени олгандан кейин савдогарлар Абдусаъид ва Ходихўжага бериб Петербурга олиб бориб топширишни буюрди». Бу ердан улар ахднома нусхаларини Истанбулга ва сўнгра Мақкага олиб боришлари лозим эди. Шу равишда генерал Черняев ўз ҳукуматининг кўрсатмасига биноан гўё Тошкентнинг ихтиёрий равишда Рус давлатига бўйсунганлигини намойиш этиб, ўзининг босқинчилик ва талончилик урушларини никобламокчи бўлди.

Туркиядаги рус элчихонаси ахднома нусхаларини кўпайтириб Истанбулдаги кўчаларга, бозорларга, дўконларга ва, умуман, кўзга ташланадиган жойларга ёпиштириб қўйган. Бу вақтда Султон Саъидхон ва Мулла Олимкул вақтида юборилган Ёқубхўжа қози ва наманганлик Мирзажон деган кишилардан иборат элчилар Истанбулда экан. Улар Тошкентда каттик жанглари кетаётгани ва ёрдам бериш ҳақидаги мактубни Туркия султони Абдулазизга топширганлар. Бу султон юқорида қайд этилган қалбаки ахдномага ишониб, Ёқубхўжа қозини ва Мирзажон афандини ўз ҳузурига чакириб «Сизлар воқеани бошқачароқ таърифлаган экансизлар», — деб ўзининг шубҳаланаётганини биддирган. Шунда Тошкент элчилари хайрон бўлишиб, нима дейишларини билмай, тилларини тишлаб қолган экан.

Бинобарин, рус ҳукумати ўзининг жирқанч ва қабих ишларини никоблашда ҳар қандай қаллобикдан тоймаган. Энди рус ҳукуматининг босқинчилигига ва қонунсиз ҳаракатларига қарши кўкрагини қалқон қилиб турган Мухаммад Солих додхон тўғрисидаги айрим маълумотларга диққатни жалб этайлик. У зот олим ва машҳур мударрис бўлиши билан бирга, ватан учун жонини тиккан ва Тошкентдаги жангларга бошчилик қилган улуг шахслардан биридир. Яқинда менга унинг авлодларидан бири мухтарам Нуруллабек Мухаммад Солих додхонга тегишли архив маълумотларини берди. Уларда кўрсатилишича, Мухаммад Солих додхон халқ озодлиги ва эркинлиги учун қурашган киши сифатида жуда қадрланган. Шунинг учун ҳам 1867 йили бир гуруҳ нуфузли кишилар халқ номидан Мухаммад Солих додхонни сургундан озод этишни сўраб рус императорига хат йўллайдилар. «Мухаммад Солих додхон, — дейилади хатда, — Тошкентнинг босиб олинишига ва шаҳарни қамал қилган рус аскарларига қаршилик кўрсатгани учун бадарга қилинган эди. У бизларнинг фарзандларимизни ва оилаларимизни муҳофаза қилиш учун қурашган». Яна хатда унинг мадрасада таълим-тарбия бергани ва ёшларнинг устози сифатида қадрланиши ҳам таъкидланган.

1867 йил 24 мартда маъзур хат бўйича генерал-губернатор ва Оренбург харбий

округининг бошлиги Крижановскийнинг харбий вазирга ёзган рапортида шундай дейилган: «Мухаммад Солих додхох генерал Черняевнинг сўзига кўра, нотик, софдил, ўта эътиқодли киши ҳисобланиб, рус аскарлари Тошкентга ҳужум қилган вақтда халқни жангларга отлантирган ва бунинг учун ўзининг бойлигини сарфлаган. Умуман олганда, у ниҳоятда катта обрўга эгадир». Крижановский Мухаммад Солих додхох озода этиш ҳақидаги илтимоснинг қондирилишини харбий вазирдан сўраган.

1867 йил 16 декабрда Туркистон генерал-губернатори Кауфманнинг харбий вазирга юборган рапортида эса, Мухаммад Солих додхох «энг обрўли ва бой» киши сифатида изоҳланиб, генерал Черняев томонидан 7 хамроҳи билан Томск губерниясига жўнатилганлиги маълум қилинган. Улардан икки киши вафот этганлиги ва ҳозирда 5 киши, ҳусусан Мухаммад Солих додхох, Мулла Мирза Аъзам охун, Мулла Музаффархўжа, Халим-бой Мирза ва Мулла Азим Файзбойваччаларнинг тириклиги айтилган.

Генерал-губернатор уларни ўз ватанларига қайтаришни сўраган. Рус императорининг руҳсати билан ички ишлар вазирлиги Мухаммад Солих додхох ва хамроҳларини озода этиш ҳақида ГАРбий Сибир генерал-губернатори Хрущевга курсатма берган. Бу кишининг 1869 йил 10 январда ёзган рапортига қўра, 1865 йили Томск губерниясига сургун қилинган 9 ўзбекдан 3 таси Томскда вафот этган, 2 таси ўша вақтларда (қафилга — Х. 3.) бўшатишган. Тирик қолган 4 киши эса 1868 йил 18 июнда ўз ватанларига қайтишлари учун Семипалатинскка жўнатилган. Демак, сургундаги ватанпарварларни озода қилиш масаласини ҳал этиш жараёнида даставвал икки киши ўлганлиги ҳақида маълумот берилган бўлса, уларнинг сони уч кишига етган. Афсуски, архив ҳужжатларида ўлганларнинг исми шарифи кўрсатилмаган. Менинчга, учинчи шахс Мухаммад Солих додхох бўлса керак. Чунки унинг ҳозирги авлодларининг хотирасида унинг Томскда ўлганлиги ҳақидаги фикр сақланмоқда. Юкорида қайд этилган Нуруллабекнинг сўзига қараганда, шаҳарда сотқинлик қилган кишилар Мухаммад Солих додхохнинг ватанига қайтишига тиш-тирноқлари билан қарши турганлар. Хатто улар ўз одамини Томскка юборишиб, Мухаммад Солих додхох захарлаб ўлдирганлари ҳақидаги маълумот ҳам ўша вақтда Тошкентга етиб қелган экан. Шунингдек, унинг ўғли Томскка кетаётган-да йўлда Чуй дареси атрофида орқасидан маҳсус юборилган қотил томонидан ўлдирилган.

Уйлайманки, кейинги изланишлар ўз ватани учун жонини ҳам, молини ҳам аямаган Мухаммад Солих додхохнинг фаолияти ва тақдирини тўлароқ ёритиш имконини беради. Даставвал, Рус давлати тобелигида мустақил Тошкент хонлигини тузиш бўйича ҳукумат вакиллари ўртасида фикр алмашилди ва қувватланди. Лекин бошда шундай фикр тарафдори бўлган Черняев Тошкентни босиб олгандан кейин айниб, Тошкентни ва Намангангача бўлган ерларни Рус давлати тарқибига қиритиш масаласини кўтаради. Унинг сўзича, у илгари Тошкентда харбий қисмни таъминлашнинг иложи йўқ деб ўйлаган экан. Бироқ у шаҳар эгаллангандан кейин солиқлар ва бож ҳисобига маблағ тўпланишига ишонч ҳосил қилганмиш.

Бундан ташқари, шаҳарда Саъидазимбой, Мухаммад Мирсоатбой ва бошқа сотқинлардан иборат бир гуруҳ бойлар зўр бериб Тошкентнинг Россия империяси тарқибига қиритилиши тарафдорлари сифатида Черняевни руҳлантириб турдилар. Бу билан улар узларининг шахсий манфаатлари ва мавқеини сақлашни мақсад қилиб қўйгандилар,

холос. Борди-ю, «мустакил» Тошкент хонлиги ташкил топса, у вақтда улар қилмишларига яраша четга сурилиши ва манфаатларига путур етказилиши турган гап эди. Шу боис улар генерал Черняевнинг орқа этагини маҳкам ушлагандилар. Оренбург генерал-губернатори Крижановский эса харбий вазир номига йуллаган хатида «мустакил» Тошкент хонлигини тузиш ҳамда Россия чегарасини Чимкент, Авлиеота, Марки, Тўқмоқ ва Норингача чўзилган ерлар билан белгилашини таклиф этди. Бу жойлар билан Сирдаре оралигидаги ерлар эса, Тошкент хонлиги таркибига киритилишини кўрсатилди. Бу хонликни назорат остида тутиб туриш учун Ниёзбек, Чиноз ва шаҳар бағридаги бирор жойда рус харбий истехкоми булиши лозим эди. Бу ишлар тошкентликларнинг илтимосига биноан амалга оширилиши мақсадга мувофиқлиги қайд этилди.

Крижановский Бухоро амирининг Тошкент тажовузининг олдини олишга қаратилган фикрини ҳам маълум қилди. Бунга кўра, агар амир бу ишга қўл урса, у вақтда Бухоронинг рус аскарлари томонидан босиб олиниши ва қатта ҳажмда товон солиниши лозим эди.

«Мустакил» Тошкент хонлигини тузиш хусусида бир-бирларша зид фикрлар юритилган бўлса-да, лекин уларнинг моҳияти ва йўналиши қандай бўлмасин Рус давлатининг мақсадини мустаҳкамлашдан иборат эди, холос.

Тошкент босиб олингандан кейин генерал Черняевнинг Оренбург генерал-губернатори Крижановский билан муносабати кескинлашиб борди. Бунга кўпроқ Черняевнинг унга ва, умуман, ҳукумат вакилларига нисбатан ўзбошимчалиги сабаб бўлди. Хатто Петербургда Черняевнинг душманлари Тошкент шаҳри ҳали олинмаганлиги ҳақида гаплар тарқатишган. Шу боис Черняев ўзининг яқин кишиси полковник Полторацкийга юборган хатида қуйидагиларни ёзган: «Тошкент нафақат эгалланган, ва мутлақо тинчлантирилган, балки Россияга шу даражада боғланганки, энди уни ажратиб бўлмайди. Шаҳар аҳолиси ўзининг бугунги аҳолига рози бўлиб, на Бухоро ва на Кўкон тарафига ўтишни истайди. Улар жонларига теккан ўзаро урушларнинг яна бошланишини англаб, мустақиллик берилишига ҳурсанд бўлмасликлари турган гап. Айниқса, юкори табақа вакиллари рози бўлмайдилар».

Черняев ўз хатида ўзбошимчилигини оқлашга уриниб, Тошкентда ва бошқа жойларда Россия ҳукмронлигини ўрнатишда жонбозлик кўрсатганлиги, лекин шунга қарамай унинг кадр-қиммати ўрнига қўйилмаётганлигидан нолиган. У ўзининг бошлиқларига берган маълумотларида Кўкон харбий қучларини ҳамма вақт онгли равишда қамайтириб ёзганлигини тан олган. Масалан, Чимкентдаги жангларда ватан химоячиларининг сони 15-18 минг киши деб кўрсатилган. Аслида улар 40 минг кишидан ташкил топганлиги қайд этилган. Шунга ухшаш бошқа жанглардаги Кўкон аскарларининг сони ҳам озайтирилган ҳолда маълум қилинган. Умуман олганда, Черняев ва бошқа рус харбий бошлиқлари кўп ҳолларда ватан химоячиларининг қаршилигини қамситиб кўрсатишга уринганлар.

1865 йилнинг сентябрида генерал Крижановский Тошкентга келиб шаҳар ва атроф жойларда бўлиб аҳвол билан танишди. Айни бир пайтда қўшинни руҳлантириш мақсадида қуйидаги мурожаатни харбий қисмлар диккатида хавола этди: «Мен кейинги икки йил мобайнида сизларнинг қилган ишларингизни кўриб ҳурсанд бўлдим. Сизлар

император фармонини сидқидиллик билан бажариб, Жулақдан Вернийгача бўлган 800 чақиримлик масофани найза тиги билан эгаллаб, харбий чизик ташкил этдингиз. Хозирда рус подшоҳига карам кўчманчилар Кўкон хонлиги зулмидан озод холда ҳаёт кечирмоқдалар, сизлар уларга таянч ва калкон бўлиб турибсизлар.

Сизлар қисқа вақт ичида бизларга номаълум бўлган янги ерлар бўйлаб олган юрдингиз. Бу жойларни 2000 йилдан ортиқ муқаддам македониялик Александр урушиб олган эди. Ўша вақтлардан буён бу бой мамлакат осийликлар кўлида бўлиб кашшоқлангани, чўлу биёбон-га айланди. Рус подшоҳи Александр Иккинчининг аскарлари зиммасига ўлкага жон киритиш вазифаси тушди. Бизнинг подшоҳимиз македониялик Александрга ўхшаб босқинчилик урушларини олиб "боришни хохламайди. Бизнинг ҳукмдоримиз ўзининг жасоратли кўшинининг найзалари билан маърифат учун кенг йўл очишни истайди.

Осийликлар 2000 йилдан кейин македониялик Александр ва унинг галабаларини унуганлар, лекин эзилган халқларни талон-тороғ ва ваҳшиёна равишда қириш учун эмас, балки зулмдан озод этиб, тинчликни, барқарорликни ва фаровон турмушни таъминлаш учун ўз қушинини юборган рус подшоҳини ҳеч қачон унутмайдилар.

Сизларнинг мақсадингиз олий ва ҳавас қиладиган ишдир. Мен катта хурсандлик билан ишонч ҳосил қилдимки, сизлар бундай мақсадга тулик лойиқдирсизлар. Сизлар фақатгина найза билан ҳаракат этмасдан, бу ерда ўзларингизга ўйлар қурдингиз, экинлар эқдингиз ҳамда ўз хўжалиқларингизни туздингиз. Йигитлар шу тарзда ишни давом қилдириб, осийликларга худонинг нозу неъматларидан қандай фойдаланишни намуна сифатида намойиш этинглар».

Бинобарин, онги улугмиллатчилик руҳи билан сугорилган Крижановский гўё Рус давлати озодлик, эркинлик ва таракқиёт тарғиботчиси сифатида Туркистонга келганлигига ишонтиришга уринган. Унинг фикрича, туб аҳоли шу даражада «ёввойилашиб» кетгани, ҳатто табиат нозу неъматларидан фойдаланишни ва, умуман, маданиятни руслардан ўрганиш лозим экан. Бундай бемаъни гаплар ҳеч қандай қолипга сикмай, фақат қонли урушларни ва қиргин-баротларни никоғлаш учун айтилган сохта бир ҳаракатдан бўлак ҳеч нарса эмас, албатта.

Генерал Крижановскийнинг улугмиллатчилик мафқурасини қуйидаги сўзлари ҳам яққол исботлайди: «Мен, — деб езади у, — Бухоро амирининг элчисига шуни маълум қилдимки, бундан буён Ўрта Осиёнинг ҳукмдорлари билан фақат рус тилида сўзлашаман. Агар амирликда рус тилини яхши биладиган киши йўқ бўл-са, у вақтда уни топиб бераман. Менинча, заиф қўшниларимизнинг тилига, урф-одатлари ва тартибларига риоя этган холда муомала қилишни тўхтатиш керак. Хозирча уларни бизнинг одатларимизга аста-секин мослаштириш ва тилимизда гапиришга мажбур этишнинг вақти келди. Бизлар Ўрта Осиёда яққа ҳукмронлик қилиб бу ерга ўз қўлимиз билан маданият киритишимиз ва инсон зотининг энг эзилган, бахтсиз қишларининг ҳаётини яхшилашимиз даркор».

Демак, Крижановский Туркистон аҳолисини руслаштириш гоёсини қўтарган эди. У Тошкентдан Оренбургга қайтган, ўз таассуротлари ва тақлифларини вице-канцлер Горчаковга маълум қилди. Бунда у ўзбеклар бутун ўлкада ҳокимият тепасида туриб барча хонлар, амирлар, вазирлар ва лашқарбошилар улардан тайинлангани қайд

этилган. Шу боис Рус давлати Урта Осиёда уларга қарши қурашиши лозимлиги уқдириб ўтилган. Крижановский Тошкент шаҳри бутун минтақада муҳим савдо маркази ҳисобланиб, 80-100 минг аҳолига, 13 қарвонсаройга эгаллигини кўрсатиб, хорижий мамлакатлар билан савдо олиб бораётганлигини ёзган. Яна, Тошкент «Россия моллари учун ниҳоятда катта аҳамиятга» эгаллиги маълум қилинган.

Крижановский Тошкентга қандай муносабатда бўлиш масаласига тўхталиб ёзади: «Агар Тошкентни мустақил шаҳар сифатида эълон қилинса ва қўшинимиз чиқарилса, у вақтда ўзбеклар бош кўтариб Бухоро амири тарафдорларини ўз атрофига уюштиради. Амирнинг қилиши билан улдириш ва талон-торождар бошланиб кетади. Шу муносабат билан биз қўшинни келтириб яна уруш қилишга мажбур бўламиз». Шунинг учун у Тошкент атрофидаги айрим жойларда рус ҳарбий қучларини сақлаш зарур, деб ҳисоблайди. Шу шарт билан Тошкентга мустақиллик беришни таклиф этади. Бу фикрни Крижановский Тошкентда шаҳар катталарига маълум қилганда, улар «Россия тобелигида қолиш афзаллигини изҳор этганлар». Бу сўзлар халққа эмас, балки Россияга сотилган бир гуруҳ кишиларга тегишлидир. Бу ишда Саъидазимбой, Муҳаммад Соатбой ва уларнинг ҳамтовоклари ташаббускорлик қилганлар.

Генерал Черняев шаҳарни эгаллагач, ҳукмронлигини мустаҳкамлашга интилиб, ҳарбий қалъа ва қўшин учун турар-жойлар қуришга каттик қиришади. Чунончи, у 1865 йилнинг 28 сентябрида Крижановскийга юборган ахборотида шундай ёзган: «Ишчи қучлари етишмаслиги ва маблағнинг жуда озлигига қарамай, икки ярим ой мобайнида жуда катта ишлар амалга оширилиши лозим эди. Аммо мен бу — барча сон-саноксиз қийинчиликларни ўзлашмасдан ҳарбий юришлардан қарчаган ва толиққан қўшинга таяниб бартараф этишга эришдим. Қўшин ўз зиммасига юклатилган вазифани одатдан ташқари хоҳиш-ирода билан бажариб, қўшилганидан ҳам зиёда ўринлатди. Ҳозирда қурилиш ишлари ниҳоятсига етай деб қолди. Қалъани қуришда ер ишларида бир кеча-кундузга 30 тийин ҳақ тўлаш шарт билан ўзбеклар ишлатилди. Ўзбек усталари ҳам ишга жалб қилинди. Ҳозирда Тошкентда ҳарбий қалъада 6 пиеда аскарлар ротасига 150 киши сизгадиган қасалхона ва яроғ-аслаҳа омбори учун бино битказилди. Собик Қўқон қалъасида эса ҳарбий штаб ва ҳарбий губернатор жойлаштирилди».

Шундай қилиб қўрдикки, бир томондан Тошкент хонлигини ташкил этиш ҳақида фикрлар изҳор қилинган бўлса, иккинчи томондан эса, шаҳарда ҳарбий истехком қуришга ва қўшинни жойлаштиришга қаратилган чоралар зудлик билан амалга оширилиб борилган. Тошкентни Россия тарқибига қиритиш тарафдори Черняев ўз бошлиғи Крижановский Тошкентда бўлганида «Мустақил Тошкент хонлигини» ташкил этиш ҳақидаги кўрсатмасига очикдан-очик қаршилик кўрсатди. У Крижановскийнинг қуйидаги мурожаатини эълон қилишдан бош тортди: «Тошкент халқи! Сизга маълумки, Қўқон қўшини ва фуқаролари Россия тобелигидаги қозоқларга қўп йиллардан буён ҳужум қилиб, қарвонларни таладилар, одамларга савдо ва дехқончилик билан осойишта шугулланишга йўл қўймадилар. Менинг ҳукмдорим Қўқон талончилигини тўхтатишни буюрди ва жасоратли рус қўшини ҳукмдорнинг хоҳишини бажарди. Рус қуроли олдида бирин-кетин Туркистон, Авлиёота, Чимкент, Ниёзбек, Чиноз ва Тошкент истехкомлари тиз чўқди. Шунга ўхшаш бизнинг душманларимизнинг қаршилиги давом этаверса, бошқа қалъалар ва шаҳарлар ҳам бўйсундирилади.

Аммо рус подшохи бу жойларнинг камбагалларини хонавайронликдан ва вахший Кўкон хокимиятидан кут-казиб, янги урушлар килмокчи ва янги ерларни эгал-ламокчи эмас. Шу маънода олий хазратлари менга Тош-кент хусусида фармон бердилар. Бу фармонни бажа-риш юзасидан ва Тошкентдаги ўзим кўрган ахволни назарда тутиб куйидагиларни маълум киламан:

— Тошкент шаҳри Сирдарё киргокларига чўзилган ерларни ўз ичига олган мустакил давлат ҳисоблансин. Туркистон вилояти харбий губернатори Черняевга мен томонидан берилган кўрсатма асосида Тошкент давлатининг бошқарув тартибларини тузиш топширилсин. Биринчи навбатда, сиз эътикод килаётган дин сўзсиз ўз ўрнида қолиши лозим. Харбий губернаторнинг фикри мен орқали император олий хазратларига тасдиқлаш учун тавсия этилади. Аммо у губернатор лойиқ топган вақтда амалга оширилади. Тошкент аҳли, агар сизлар харбий губернаторнинг буйrugини осойишталик ва мамнуният билан қабул қилсангизлар, у вақтда императорнинг марҳаматига арзийдиган кишилар ҳисобланасизлар ва мустакиллик гаштини сурасизлар. Кимки император марҳаматини душманлик билан қарши олса ва абадул-абад рус қуроли ҳимояси остига олинган Тошкент давлатига ҳужум қилса, шўри қуриши турган гап. Мен сизларни олижаноб императорнинг марҳаматидан фойдаланиб мустақкам бахтга ва доимий тинч ҳаётга эришишларингизни ҳудодан илтижо этаман».

Мазкур сатрларда ҳам Рус давлати гўё озодлик, тараққиёт ва бахт-саодат яратувчи сифатида талқин қилиниб, кўқларга кўтарилган ҳамда Россияга ҳамиша содиқ бўлишга даъват этилган. Аслида эса, Тошкентга мустакил давлат макомини беришдан мақсад, вақтинча бўлса-да, минтақадаги оғир сиёсий тангликни юмшатиш эди. Айниқса, рус ҳукуматини Бухоро, Кўкон ва Тошкентда Россияга қарши қучларнинг бирлашиб кетиш ҳавфи ташвишланганди. Аммо учига чиққан ўз-бошимча Черняев рус ҳукуматининг кўрсатмаларига риоя қилмай, Крижановский мурожаатини расмий суратда Тошкент аҳлига билдирмай, беркитди. Шу билан бирга, ўзининг ёзган ахборотларида «мустакил» Тошкент хонлигини тузишга ҳали шароит етилмаганлигини, Бухоро ва Кўкон хонликлари Россия олдида тиз чуқтирилгандагина масалани ҳал этиш мумкинлигини билдирди. Унинг фикрича, «Мустакил Тошкент хонлиги»нинг ташкил қилиниши минтақада- ўзаро уруш ва тўполонларни юзага келтиради. У «тошкентликларда ватанпарварлик йўқ, улар осойишталикка ва савдодан олинмаган фойдага эга бўлса, бас» деган ибораларни ёзиб, ўзбеклар мустақилликнинг кадр-қимматини билмайдилар, дейишгача борди. Бу кўзбўямачилик эди, албатта. Амалда эса генерал Черняев Тошкентга мустақиллик берилса, Рус давлати ўз мавқеини заифлаштириш билан бир қаторда катта даромаддан ҳам маҳрум бўлиб қолишини назарда тутган эди. Унинг ҳисоб-китобига қараганда, 1866 йили Тошкент ва атроф-жойлардан 400 минг сўм даромад олинди керак эди. Масалан, 40 минг ботмон галла ва гуруч, бозордан ва тарози ҳақи сифатида олинмаган 304 минг сўм, Чирчиқ ортидан 12 минг сўм, 15 минг сўм хонадон солиғи ва бошқа йигинлар шулар жумласидандир.

Хуллас, генерал Черняев, қандай бўлмасин, Тошкентнинг бевосита Россия қўли остида бўлишини талаб қилди. Унинг ўжарлиги олий ҳукумат вакилларининг ҳам норозилигига сабаб бўлиши турган гап эди. Уни ҳатто вазифасидан четлатиш масаласи кўтарилди. Аммо у, чорасини қилиб, Тошкентда ўз лавозимида қолиш учун қўлидан келганча ҳаракат

килади. У бунга эришмоқ ниятида шаҳардаги бир гуруҳ сотқин юкори табака вакиллари номидан ўзини улугловчи куйидаги мазмундаги хатлар уюштиради: «Мана, беш ойдирки, сиз (генерал Черняев) улуг оқ подшоҳнинг кўрсатмасига биноан бизни шундай бошқараяпсизки, бунакаси ҳеч ким томонидан қилинмаган. Сиз босқинчи эмассиз, балки бизларни золимлардан ҳалос этган кишисиз. Сиз қисқа вақтда ўзингизнинг оталарча бошқаришингиз билан Россия подшоҳи тобелигида яшаш бахт эканлигини кўрсатдингиз. Мазкур сўзлар хушомадгуйлик эмас, балки чин ҳақиқат бўлиб, у сизнинг мохир раҳбарлигингизда роҳатда яшабтган 100 минглик тошкентликлар вакиллариининг дил сўзларидир. Сиз жуда қисқа вақт ичида маслаҳатингиз еки моддий ёрдамингиз ҳамда узлуксиз гамхўрлигингиз билан турмушимизни анча яхшилашга эришдингиз. Сиз ҳамма вақт диққат ва сабр-қаноат билан бизни эшитишингиз туфайли ҳаммани мамнун бўлганмиз. Сизнинг доно раҳбарлигингизни, тошкентликларнинг юракдан чиқадиган муҳаббатини қозонган баён этишга қалам оғизлик қилади. Хўш, биз ўзимизнинг қанақам ҳурматимиз ва муҳаббатимизни нима билан изҳор эта оламиз. Чунки сизнинг хизматларингиз ҳар қандай совғадан баланд-дир. Аммо шунга қарамай оталар фарзандларидан совға олганидек, тугилган қунингиз муносабати билан миннатдор Тошкентдан совға сифатида қилич олишингизни сўраймиз. Бу қилич Россия ва шахсан ўзингизнинг душманларингизга қарши қурол бўлсин. Албатта, бу совға унчалик қимматли эмас. Аммо унинг қиммати ва аҳамияти 100 минглаб тошкентликларнинг сизни чин қўнгилдан севишида ҳамда сизга узок умр ва сихат-саломатликни ҳудодан тилашларидадир».

Генерал Черняев бундай хатларни уюштириш ва бошқа йўллар билан Тошкентда қилишга қанчалик ҳаракат қилмасин, барибир, 1865 йил ноябр ойининг охирида император кўрсатмасига биноан вазифасидан озод этилди. Маълум вақтда у Оренбургга борди. Бундан олдин эса у шундай деган: «Ўлкадан кетиш мен учун қатта гам-гуссадир, лекин номимнинг халқ хотирасида узок сақланиши мени анча юпатади. Ўйлайманки, Россияда ҳам менга тош отмайдилар». Генерал Черняев ўзини маҳаллий халқ орасида гўё яхши ном қолдирган деб ўйлаган. Ваҳоланки, амалда у қўллари қонга беланган шахс сифатида ҳануз унутилган эмас.

Ҳамид Зиёев